

**Ўзбекистон Республикаси Олий ва ўрта махсус таълим вазирлиги
Заҳриддин Муҳаммад Бобур номидаги
Андижон давлат университети**

**Филология факультети
Филология кафедраси**

IV босқич талабаси

Нилуфар Аҳмедованинг

*Турк тилдерини морфологиясын система катары изилдөө (кыргыз жана
өзбек тилдери)*

мавзусидаги

БИТИРУВ МАЛАКАВИЙ ИШИ

Илмий раҳбар:

**ф.ф.д.,проф.Ш.Шаҳобиддинова
катта ўқит.Г.Бечелова**

Андижон -2012

“Ҳимояга тавсия этаман” -

илмий раҳбар, ф.ф.д., проф
Ш.Ҳ.Шаҳобиддинова,
катта ўқитувчи Г.Бечелова

“ _____ ” июнь 2012 й.

“Ҳимояга рухсат бераман” -

кафедра мудири, ф.ф.д., проф
Ш.Ҳ.Шаҳобиддинова

“ _____ ” июнь 2012 й.

“Ҳимояга тавсия этаман” -

расмий тақризчи

“ _____ ” июнь 2012 й.

“Ҳимояга тавсия этаман” -

факультет декани,
ф.ф.н., доц.
З.Қодиров

“ _____ ” июнь 2012 й.

Түрк тилдерини морфологиясын система катары изилдөө (кыргыз жана өзбек тилдери).

МАЗМУНУ

Киришүү	4
I бөлүм.Кыргыз жана өзбек тилдеринин морфологиясын система катары изилдөөнүн негиздери.....	9
1.1. Система, системалуулук жөнүндө түшүнүк	9
1.2. Морфология система катарында.....	13
1.3. Морфологияны система катары изилдөөнүн методологиялык негиздери жана жолдору.....	19
II бөлүм..Грамматикалык маани жана форма.....	33
2.1. Грамматикалык маани жана форма түшүнүгүнүн аныктоо маселелери..	33
2.2. Грамматикалык маани жана форманын диалектикалык табияты.....	39
2.3. Морфологиялык категория жана анын составдык бирдиктери	45
Корутунду	60
Адабияттардын тизмеси	62

КИРИШҮҮ

БДИнын жалпы мүнөздөмөсү

Борбордук Азияда байыртадан эле кыргыз, өзбек, казак, түркмөн, тажик ж. б. улуттар жанаша жана аралаш жашайт. Этникалык мындай кырдаал бир жагынан булардын тилдеринин өз ара бири- бирине тийгизген таасири өтө күчтүү экендигин көрсөтсө, экинчиден, ар бир эгемендүү республиканын өз мамлекеттик тилине ээ болушунун натыйжасында, аны ареалдык жактан үйрөнүү, изилдөө иштерин жүргүзүү азыркы күндүн чоң проблемасына айланды. Башка республикалардагы сыяктуу эле өлкөбүздүн коомдук - саясий турмушунда болуп жаткан өзгөрүүлөр илим чөйрөсүнө, гуманитардык багыттагы илимдерге, айрыкча тил илимине өз таасирин тийгизүүдө. Ошондуктан чектеш бир нече тилдин грамматикасын салыштырып изилдөө жүргүзүү маселеси күн тартибине коюлуу менен, тектеш тилдердин морфологиясын прагматикалык аспектиде кароого өзгөчө басым жасоо зарылдыгы пайда болууда.

Тил коомдук кубулуш катары жаралгандыктан жана өзүн жараткан коомду тейлегендиктен, ар бир тилдин системалык түзүлүшүнө тиешелүү өзгөчөлүктөрдүн бар экендигин да таанууга болбойт. Бул өзгөчөлүк XX кылымдын лингвистикасындагы негизги багыт катарында тилге система-структуралык анализ концепциясын кеңири пайдалануу менен байланыштуу экендигин көрсөтүүгө болот.

Жалпы эле түрк тилдеринин морфологиясына тиешелүү изилдөөлөрдө кийинки жылдары системалык анализ жолу кеңири колдонулуп келе жатат. Мунун бир катар себептери бар:

- биринчиден, кийинки жылдарда теориялык тил илиминин жетишкендиктеринин бири катары өзгөрүүлөрдүн натыйжасында системалык-структуралык багыт түркология илимине да кеңири тарады;
- экинчиден, тил ярустарынын ичинен морфология тилдин системалык табиятын көбүрөөк чагылдыруу мүмкүнчүлүгүнө ээ экендиги аныкталды;
- үчүнчүдөн, бир эле морфологиялык эмес, тилдин бардык бирдиктери бири-бири менен система-структуралык тыгыз байланышта экендигине өзгөчө көңүл бурула баштады.

Кыргыз жана өзбек тилдеринин морфологиясын изилдөөдөгү жетишкендиктер арбын экендигине карабай, бул эки тилди тектештирип үйрөнүүдө системалык анализге негизделген атайын изилдөө иштери колго алына электиги көрүндү...

Өз ара карым-катыштагы элементтердин туруктуу байланыштарынан уюшулган бүтүндүк система болуп эсептелет. Мындай бүтүндүк салыштырмалуу болгондуктан, ал жогорку даражадагы системаларга салыштырмалуу элемент катары гана каралат. Система жана структура түшүнүгү тилде бир бүтүндүк катары кабылданат жана бул түшүнүктөр өз ара диалектикалык катышта болот. Биздин изилдөөбүздүн негизги максаттарынын бири ушул эки түшүнүктүн ортосундагы катышты белгилөө, кыргыз жана өзбек тилдериндеги морфологиялык атооч категорияларын системалуулук принцибине негиздеп изилдөө болуп саналат.

Системалуулук принциби диалектикалык философиянын обьективдүүлүк, субстанциалдуулук сыяктуу принциптери менен тыгыз байланышкан. Ошондуктан диалектикалык философиянын ушул негизги законунун морфологиялык ярустагы реалдашуусунун аныктоого аракет кылдык. Илимий ишибизде кыргыз жана өзбек тилдеринин морфологиясына мына ушул планда изилдөө жүргүзүүгө аракет жасадык.

Теманын актуалдуулугу.

Өткөн кылымдын 70-жылдарынан баштап түркология илиминде колдонула баштаган система-структуралык багыттагы тилдерди изилдөөлөр түрдүү көз караштарды пайда кылды. Айрыкча морфологияда форма, маани, категория жана сөз түркүмдөр системасы же системадагы морфемалардын орду, мүнөзү сыяктуу маселелер каралып, ал эми ушул эле учурда генетикалык жактан жакын болгон түрк тилдеринин, башкача айтканда, кыргыз жана өзбек тилдеринин морфологиялык түзүлүшүндөгү жогоруда белгиленген системалуулук же андагы болгон өзгөчөлүктөр өз ара салыштырылып изилдөөгө алынбай келген. Изилдөөбүздүн актуалдуулугу мына ушул проблеманы чечүүгө түздөн-түз тиешеси бар.

Өзбек Республикасынын коомдук турмушундагы өзгөрүүлөр республикада жашаган түрк тилдүү, дагы башка улуттун өкүлдөрүнүн тилин өз ара салыштырып изилдөөгө кеңири мүмкүнчүлүктөрдү түздү. Республикабыздагы бардык тилдерге болгон демократиялык мамиле алардын теориялык жактан изилденишине да оң таасирин тийгизүүдө. Ошондуктан ушул багытта, тактап айтканда, кыргыз жана өзбек тилдерин морфологиялык аспектиде салыштырып талдоого алуу, жыйынтыктарды чыгаруу изилдөөбүздүн актуалдуулугунун дагы бир көрсөткүчү деп эсептейбиз.

Бүгүнкү күнгө чейин тигил же бул тилдин система-структуралык талдоосуна арналган изилдөөлөр арбын болгону менен, алардын бири да кыргыз, өзбек тилдерин салыштырма планда изилдөөгө арналган эмес.

Тектеш тилдердин морфологиясын салыштырып изилдөө учурдагы түркология илиминин актуалдуу маселелеринин бири деп белгилесек туура болот.

Сөз түркүмдөрүнүн өз ара мамилелери, системалардагы орду, морфологиялык категориялардын анализи жана классификациясы, грамматикалык форма, грамматикалык маани сыяктуу түшүнүктөрдүн системалык анализине эки тилдин материалдарынын негизинде кароо жаңы натыйжаларды бериши бышык. Бул тандалып алынган теманын актуалдуулугун дагы бир ирет далилдейт.

Изилдөөнүн объектиси жана предмети.

Эки тилдин морфологиясынын система-структуралык түзүлүшү иликтөөнүн объектисин, ал эми кыргыз жана өзбек тилдеринин атоочтук категориялары анын предметин түзөт.

Изилдөөнүн максаты жана милдеттери.

Изилдөөнүн **негизги максаты** – кыргыз жана өзбек тилдерин морфологиясынын система катары изилдөөнүн аспектилерин, принциптерин иштеп чыгуу.

Коюлган максатты ишке ашыруу үчүн төмөнкүдөй **милдеттер коюлду**:

- кыргыз жана өзбек тилдериндеги морфологиянын ярус бирдиктерин салыштырып ажыратуу жана аларга система катары аныктама берүү;
- морфологиялык бирдиктердин бул тилдердеги жалпылыгын жана айырмачылыгын аныктоо;

Изилдөөнүн илимий жаңылыгы:

- кыргыз, өзбек тилдеринин морфологиясын салыштырып изилдөөдө система, структура жана элемент түшүнүктөрүн колдонуу принциптери жана аларды өз ара карым-катыш маселелери аныкталды;

- грамматикалык маани жана форманын морфологиялык категория түзүүдөгү мүмкүнчүлүгү эки тилдин конкреттүү мисалдары аркылуу далилденди;

Изилдөөнүн теориялык жана практикалык мааниси.

БДИ кыргыз, өзбек жана башка түрк тилдеринин морфологиялык системасын изилдөөдө белгилүү даражада теориялык негиз болот.

Изилдөө ишибизден чыгарылган жоболор жана жыйынтыктар түрк тилдеринин салыштырма грамматикасын тереңдетип иликтөөгө мүмкүнчүлүк түзөт.

Изилдөөнүн методологиясы жана методдору.

Изилдөөнүн методологиялык негизин предметке система-структуралык мамиле (подход) түзөт. Алдыга коюлган максатты орундатуу үчүн изилдөөдө негизги метод катары салыштыруу- тектештирүү методу, салыштырма-тарыхый метод, абстракция, индукция, дедукция, сыпаттама, системалык анализ, синтез, жалпылоо методдору жана структуралык принциптер пайдаланылды.

Иштин көлөмү жана структурасы. БДИ киришүүдөн, 2 бөлүмдөн, корутунду менен пайдаланылган адабияттардын тизмесинен турат.

I бөлүм. Кыргыз жана өзбек тилдеринин морфологиясын система

катары изилдөөнүн негиздери

1.1. Система, системалуулук жөнүндө түшүнүк

Система – өз ара байланыштуу элементтерден түзүлгөн бир бүтүндүк. Система = Э (элементтер) + R (реляция – алака, байланыш, мамиле).

XX кылымдагы тил илиминде көптөгөн талаш-тартыштардын болгондугуна карабастан, тил илиминин жетишкендиктеринин бири катары система түшүнүгү жана системалык талдоо методунун пайда болушун өзгөчө белгилөөгө болот. Бирок система жөнүндөгү бул түшүнүк XX кылымда эле пайда болду дегендик эмес. Байыркы доордон бери эле дүйнөнүн бир бүтүндүгү жана бул бүтүндүк өз ара байланышкан бөлүктөрдөн түзүлгөндүгүн философтор белгилеп келишкен.

Байыркы философтор Аристотель, Платон, Стоиктер бүтүндүктү реалдуулуктун чыныгы шарты деп белгилеп келишкен. Байыркы жана орто кылымда чыгыш илимпоздору дүйнөнүн бүтүндүгү өз ара байланыштагы бөлүктөрдөн түзүлгөндүгүнө көңүл бурушкан. Айрыкча, суфизмдик көз караштагылар реалдуулуктун абсолюттуу бүтүндүгүн атоолордун жана феноменалдуу дүйнө баскычтарынын өз ара байланыштарында деген түшүнүктө болушкан. Өзгөчө Ибн Араби диний тартипти үзгүлтүксүз аракеттин байланыштары деп баалайт. Кийинки мезгилде да бир катар философтор бул категорияны анализдөөдө өз салымдарын кошушкан. Бирок XX кылымдан тартып, системалык анализ методу зарылдыкка айланды. Изилденип жаткан обьектилер аябай татаал болгондуктан, алардын түзүлүшүн жана аткарган функция процессин үйрөнүү үчүн сөзсүз системалык талдоо талап кылынат.

Системалык подходдун жана анализдин бир катар зарыл жана пайдалуу жактары бар:

- мындай подходдо чечкиндүү жана көлөмдүү мүнөздөмө шарт эмес;
- проблеманын анализинде альтернативдүү көз караштар болушуна жол коюлат;
- өз ара байланышта болушундагы күмөндүү сезилген обьектилерди байланыштырат, алардын милдетин жана ордун так мамилелер тизмегин текшерүү аркылуу жакындаштырат ж. б.

Системалык подход ири жана татаал түзүлүштөгү обьектилерди анализдөөдө өзгөчө мааниге ээ. « Ири системаларды, ошондой эле көп зарыл маалыматтар талап этилгендиги үчүн, бул маалыматтардын көпчүлүгүнүн жыйынтыгын алуу кыйын болгондуктан, мүнөздөмө берүүгө мүмкүн болбогон системаларды изилдөөдө илимий жагы жетиштүү болбогон салыштырмалуу маалыматтардан пайдаланууга туура келет.

Ири системалардын курулушу жана практикаланышы жөнүндөгү негизги маалыматтар ушундай табиятка ээ. Өз алдынча алынган элементтер жана белгилүү элементтердин арасындагы байланыштар жөнүндө маалымат бар. Мындай маалыматтар кандайдыр салыштырмалуу автономиялуу системаны пайда кылышы зарыл. Бул система кандайдыр бир мааниде баштапкы системанын подсистемасы катарында ачык болушу керек». А. А. Ляпунов.

Системалуулук подходдун колдонуусунун дагы бир бийиктиги, так ушундай подход-жакындашуу катар бир көз карашта бири- бирине эч окшошпой тургандай сезилүүчү обьектилердин анализинде жалпы закондуулуктардын аракетин байкоо мүмкүнчүлүгүн берет.

Объективдүү болмушта жалпы закондуулуктар жана долбоор – схемалардын бардыгын философтор байыркы доорлордо эле белгилешкен.

Алишер Навоинин пикири боюнча:

Сонеъиким чекти чун сунъи қалам,

Офариниш тархини қилди рақам.

Айлагач дойир түқуз афлокни

Қосир этти фаҳмдин идрокни

Мазмуну: адегенде ааламды пайда кылган «жаратуучу» аны таанып билүү үчүн адамды, анын акыл-эсин, таанып- билүүсүн да жараткан, бирок алардын карама – каршылыгы болбосо өнүкпөй турганын да кошо жараткан. Навоий Алишер.

«Түрдүү чөйрөдөгү окшош түзүлүштөрдөгү жалпы закондун бар экендиги жөнөкөй же анык, татаал, же үйрөнүүгө кыйын болгон системаларды изилдөөдө модель катары колдоонууга мүмкүнчүлүк берет». А. Л. Тахтаджян, 1971.

Системанын бүтүндүк экендиги жөнүндөгү пикирди так жана ачыгыраак айтуу зарыл экендигин ушул жерде белгилеп өтүү өтө зарыл. Ар кандай система, албетте, белгилүү бөлүктөрдөн түзүлөт. Системанын өзүнө тиешелүү белгилеринин дагы бири – анын өз алдынча объективдүү бүтүндүккө ээ болушу. Бирок, мындай бүтүндүккө бардык эле системалар ээ боло албайт. Анткени система өзү дагы бир жагдайда башка системанын элементи катары чыгышы да мүмкүн. Ошондуктан системалардын системасы жөнүндөгү түрдүү пикирлерди системага тиешелүү изилдөөлөрдөн көп жолуктурууга болот.

Ошондуктан полимеризация же конъюнкция (системалардын арасындагы байланыштар), олигомеризация же дизъюнкция (системалар аралык байланыштардын

үзүлүшү) байланыштагы элементтер көлөмүнүн азайышына салыштырмалуу көбүрөөк көңүл бурулат.

Түрдүү системалардын ортосундагы байланыштар өтө полемикалуу болгондуктан, анын кеминде эки түрүн көрсөтүүгө болот:

-изоморфизм – түрдүү системалардын ортосундагы «жекеме - жеке» мамиле;

-гомоморфизм – түрдүү системалардын ортосундагы «жекеге эки, үч...» мамиле.

А. Л. Тахтаджян, 1971.

Системалуулук жөнүндөгү түшүнүк көптөгөн жеке предметтердин негизги категориялык түшүнүккө айланганына карабастан, анын философиядагы орду, проблемасы бир топ татаал. Бу маселеге философтордун эки түрдүү көз карашы бар. Кээ бир философтор структура жана элемент диалектиканын жаңы категориясы деп эсептешет. Айрыкча, В. Свидерский «Система жана элемент диалектиканын башка – форма жана мазмун категориясынан бөлүнүп чыккан өз алдынча категория», -деп эсептейт. (Современные проблемы материалистической диалектики, 1971, 364-б.) Ушуну менен бирге, система жана элемент бүтүн-бөлүк категориясынан өнүгүп чыккандыгы жөнүндө да тиешелүү көз караштар бар. (Введение в философию, 1989, 117-118-б.)

Айрым философтор система-элемент жалпы диалектика эмес, жеке илим категориясы деп эсептешет.

Айрыкча, Е. Ситковский «Система–элемент категориясын диалектикалык категорияга киргизүүнү философиянын тарыхы менен эсептешпегендик», - деп эсептейт. Анын ою боюнча, негизги милдет диалектикалык логикага жаңы түшүнүк жана категорияларды киргизүү эмес, болгон категориялардын анализин дагы да тереңдетүү зарылдыгы бардыгын белгилейт. (Е. Ситковский, 1974, 45-46-б.). Ал анализ методуна дагы айрыкча көңүл бурат: «Диалектикалык метод – аналитикалык-синтетикалык метод. Структура-анализ, структура түшүнүгүнөн келип чыгуучу методология болсо, аны кандай-системалык, структура-системалык, структура-функционалдык, синхрондук же диахрондук анализ деп аталыштарынан сырткары, адегенде анализ...» деп айтуу менен анализдин синтез менен дайыма бирге колдонулуш идеясын алга жылдырат.

Биз ар кандай диалектикалык түшүнүктөр сыяктуу эле анализ жана синтезди диалектикалык бүтүндүктө деп эсептейбиз. Бир эле аналитикалык-синтетикалык методду диалектикалык метод деп кантип баалоого болот? Андай болсо, синтездин негизине анализдин натыйжалары коюлбайбы? Таанып-билүүдө индукция сыяктуу дедукциянын орду да теңелбейт го?

Структура-элемент категориясы ушунчалык кеңири колдонулуш чөйрөсүнө ээ, эгерде ал колдонулбаган багыттар бар болсо, бул боштук да бат эле толушу анык.

Биздин оюбузча, система-элемент өз алдынча диалектикалык категориялар болуп, алардын белгилүү изилдөө объектисине салыштырмалуу үйрөнүүдөн алынган натыйжалар жалпы предметтик, жадагалса, философиялык мазмунга да ээ болот.

1. 2. Морфология система

катарында

XIX кылымдын орто ченинен баштап, бир катар так жана табыгый, коомдук илимдерде колдонула баштаган системалык изилдөө методу алгылыктуу жаңылыктарга алып келди деп айтууга толук негиз бар. XX кылымдын биринчи жарымынан тартып тил илиминде системалык методдордун колдонулушу анын өнүгүшүн жаңы тепкичке көтөрдү десек жаңылыштык болбойт.

Тил – албетте, система. Аны түрдүү майда бөлүктөрдөн түзүлүүчү жаңы табияттуу бүтүндүк экендигин бардык мезгилдин лингвисттери танышкан эмес. Бирок теориялык жактан негизделген системалык - структуралык багыт XX кылымдын башында гана пайда болду. Тилге система катары баа берүү Ф. де Соссюрдун ысмы менен байланышса да, кийинчерээк бул теориянын өнүгүшүнө көптөгөн тилчи илимпоздор өз салымын кошушкан. Системалуулуктун жалпы методологиялык-диалектикалык категория катары тилдин изилдөө объектисине өтүшү, биздин байкообузда, тилдин табиятын, анын система катары изилденишиндеги өтө туура багыт экендигин белгилемекчибиз. Тагыраак айтканда, жалгыз ушул жол менен изилдөө гана тилдин табиятын так ачып бере алуу мүмкүнчүлүгүнө ээ экендигин көрсөтмөкчүбүз.

Тил – белгилердин системасы. Ар кандай предмет өз жашоосун камсыздоо үчүн, ошондой эле өзү үчүн системага кирүүгө аргасыз болот. Белгинин системалык өзгөчөлүктөрү болсо жалгыз гана анын өзү үчүн, ошондой эле, андан пайдалануучулар үчүн да зарыл. Айрыкча, тилдин белгилери (языковые знаки) коммуникативдик актынын бирдиги болушу үчүн коммуникациянын катышуучулары, албетте, анын системалык мамилелеринин тизмегин билүүсү жана тактап алуусу зарыл болот. Салыштыруу үчүн, «алма» деген номинатив белгилүү системага (өсүмдүк катары) кирет. Анын кандай өсүмдүктөр тобуна киришин колдонулуш актысы үчүн зарыл эмес. Бирок «алма» сөзү кептик актыга киритилер экен, сүйлөөчү анын тил бирдиги катарындагы мамилелер тизмегин билүүсү жана тактап алышы өтө зарыл. Себеби белги жалаң өз системасындагы башка элементтер менен салыштырганда гана өз функциясын аткара алат.

Тил эки тараптуу материалдык система, анын материалдык катмары негизги, бирок: «Бардык кеп органдары тил үчүн, Морзе алиппеси үчүн аны узартууга кызмат

кылуучу электроникалык аппараттар канчалык чоочун болсо, ошончолук татаал болуп эсептелет. Фонациянын алардын системасына эч кандай тиешеси жок. Бул жагынан тилди симфония менен салыштырууга болот. Анын реалдуулугу функциясынан келип чыкпайт; аны аткаруучу музыканттар тарабынан жол берилген каталар, анын реалдуулугуна эч зыян кылбайт ». (Ф. де Соссюр). Ушул себептен тилдин практикалык кубулуш болушу үчүн анын жалгыз эле тышкы үн катмары, балким «акустикалык образында эмес, так эле мына ушул акустикалык образ кирген мамилелердин тизмеги зарыл болот. Тилдин ар бир көрүнүшүндө анын башка бирдиктерге карата мамилеси зарыл болот. Бардык түрдөгү белгилер сыяктуу эле тил белгилери да эки тараптуу көрсөткүчү жана көрсөтүлгүчү (выражаемый, выражаемое) бирдигин негиз кылат.

(Философский энциклопедический словарь, 1983. 840-б.)

Жогоруда белгиленгендей, ар кандай система сыяктуу тил системасы да өз ара түрдүү элементардын өз ара мамилелеринен түзүлгөн бүтүндүк болгондуктан, тил системасынын ички бирдиктери да өз ичинде майда элементтерге бөлүнө алышы менен системалык өзгөчөлүктү пайда кылат.

Тил системасы жогорку даражада уюшулган полимер болуп эсептелет. Түрдүү даражадагы системалардын өз ара байланыштары тилдин ар кандай реализацияланышы эң майда кептик бөлүктө да аң- сезимди чагылдыруу мүмкүнчүлүгүнө ээ.

Тил белгилеринин эң ириси болгон сүйлөм белгилүү сөз формалардан, сөз формалар болсо, морфемалардан, морфемалар өз кезегинде фонемалардан уюшуларын бардык көз караштагы тилчилер танышпайт. Бирок ошону менен бирге алардын системалык белгилери да бирдей даражада эместиги белгилүү. Айрыкча, фонеманын белгилик табияты жана өзүнөн-өзү эле белгилер системасынын мүчөсү болушу, же боло албай тургандыгы жөнүндөгү маселе да бир топ полемикалуу. Бул жагынан бир катар проблемаларга карабай, фонеманын тилдин бир белгиси катарында сакталып келе жатышы ал белгинин атайын бир тиби экендигин көрсөтүп турат. Ошону менен бирге, И. И. Ревзин:

« «Фонемалар» чындыгында бар, туурасы тилдин практикасында чындыгында лингвисттер тарабынан бул же башка синоним сөздөр менен аталып жаткан предмет бар» , - деп жазат. (И. И. Ревзин, 1977, 53 –б). Анын бар экендиги чыныгы тилдин фактысыбы же лингвисттин абстракциясынын натыйжасыбы? Бул суроого П. С. Кузнецов мындай жооп берет: «...изденүүчү тарабынан такталган фонемалар системасы жана сүйлөөчүнүн аң-сезиминде чагылдырылган предметтин ортосунда кандайдыр биримдик бар. Эгер сүйлөөчүлөрдүн кептик агымынын үзгүлтүксүздүгүндө кепте фонемалар аркылуу сунуш кылынуучу бирдиктердин дискреттик ырааттуулугуна

кандайдыр аналог болбосо, адамдар эч качан жалгыз эле фонология же жалпы тил илими али өнүкпөгөн доордо иштелип чыккан тамгалуу жазууга жетишпеген болор эле». (П. С. Кузнецов, 1966, 204 - б.)

Биздин оюбузча да, фонеманын тил бирдиги катарындагы орду күмөндүү эмес. Себеби фонемалар да өз ара так мамилелерде болот жана карама-каршылыкта турат. Жалпысынан, ар кандай предметтин жашоо шарты болгон карама-каршылык, албетте анын тил бирдиги экендигине далил боло албайт. Бирок бул карама-каршылыктарда адам ишке ашыруу мүмкүнчүлүгүнө ээ болгон тыбыштардын бардыгы эмес, алардын өзгөрүшүн көрсөтүүгө таасир эте турган белгилүү бөлүгү катышат. Ошону менен бирге фонемалардын башка тил белгилеринен айырмаланышын да туура экенине ынанбай коюуга болбойт. Фонемалардын белгилик табияты алардын так тизмектеринен көрүнөт. Бул жагдайда фонемалардын табиятына тиешелүү көз карашыбызды билдирүүдөгү максатыбыз – тил бирдиктеринин табияты түрдүү стратификациялык бөлүнүү учурунда ар кандай кубулуштун келип чыгышын белгилеп өтүү. Белгилүү тил бирдиктеринин көрсөткүчү (выражаемый) жана көрсөтүлгүчү (выражаемое) өз ара тикеден-тике байланышта болуп, анын белгилик табияты, мисалы, лексемалардан ачык көрүнөт.

Белгилүү тил бирдиктеринде көрсөткүчтүн (выражаемый) көрсөтүлгүчү (выражаемое) менен байланышы бир топ абстракттуу мүнөздө болуп, алардын өз ара байланышы түрдүү баскычтарды камтыйт. Мисалы, сүйлөмдөрдүн тилдик баскычындагы анализи анын предикативдик маркери (P_m) алган атоо (назывная единица) бирдигинин (w) катарынан байкалат. (Х. Г. Нигматов , К. М. Абдуллаев, В. И. Бонару, Н. М. Махмудов ж. б. 1984, 309-б.). Ар кандай сүйлөм белгилүү пропозицияда болушу керек. (А. Нурмонов, Н. Махмудов, А. Ахмедов, С. Солихужаева, 1992. 31-33 - б.). Бирок пропозициянын мазмунуна карата тилчилердин түрдүү пикирлери бар. Кээ бир тилчилер сүйлөмдүн маанисинин обьективдүү реалдуулуктагы ситуация менен туура келишин, кээ бирлери сүйлөмдүн семантикалык структурасынын экстралингвистикалык факторлорго байланыштырууга болбостугун эскертишет. Бул багытта алганда белги WP_m болобу же анын белгилүү реализацияланышыбы? Эгер тил менен кептин дихотомиясында жандашсак, белги – тил бирдиги WP_m болушу анык. Ошондо обьективдүү реалдуулук ситуациясынын бул белги көрсөтүлгүчү боло албастыгы даана байкалат. WP_m нин толукталган варианты белгилүү обьективдүү ситуация менен катыша алат. Бирок бул орунда жалгыз белги эмес, бир канча белгилердин реализацияланышы жөнүндө айтуу оң болот. Мисалы, түрк тилдеринде, анын ичинде өзбек тилинде да этиш көп валенттүү мүмкүнчүлүктөргө ээ. Өз убагында И. Кучкартаев өзбек тилиндеги этиштердин 6

семантикалык валенттүүлүгүн ажыратып көрсөткөн. Алар: агенс, контагенс, объект, маани, максат, адресат. (И. К. Кучкартаев, 1977, 15-б.).

Ал эми башка изилдөөчүлөр субъект (агенс, кациденс, рецигенс жана башкалар), объект, максат, убакыт, орун валенттүүлүгүнө ажыратышат. (А. Нурмонов, Н. Махмудов, А. Ахмедов, С. Солихужаева, 1992, 59-б.).

Кыргыз тилинде да этиштин валенттүүлүгү жогоруда айтылгандардан айырмаланбайт.

Эгер WP_m де атоо (назывная единица) бирдиги этиш болсо, анда кеминде 7 (алардын ар бири өз ара маанини кеңейтүүчүлөрүнө ээ болушу мүмкүн) кеңейтүү мүмкүнчүлүгү бар. WP_m жана анын ушундай мүнөздө кеңейген варианты бирдей көрсөтүүчү (выражаемый) – көрсөткүчтүн (выражаемое) тууралыгына ээ болгон белги боло алабы? Али бу маселе терең изилдөөнү талап кылат. Тилдик белги болгон WP_m дин көрсөтүлгүчү обьективдүү реалдуулукта эмес: анын ачык болушу, көптөгөн белгилердин синтагматикалык мамилерди талап кылганын ишенимдүү айтууга болот.

Лексема фонема жана сүйлөмгө караганда белги катарында бир топ аныгыраак бирдик болуп эсептелет. Анын белгилөөчүсү болгон акустикалык образ белгилүү семалар жыйынтыгынан пайда болгон көрсөткүч - семемага ээ. Бирок лексемага белги катарында кирүүчү мамилелер тизмеги бир топ чаржайыт болуп, лексемалар жашоочу лексика–семантикалык группалардын өзүнө тиешелүү өзгөчөлүктөрүнөн келип чыгат. Муну башка тилчилер да белгилеген. (Проблемы лингвистической семантики, 1981, 206-б.).

Грамматикалык маанини билдирүүнүн түрк тилдериндеги негизги методу болгон грамматикалык морфемалар белги катарында бир топ татаал түзүлгөн, белгилүү көрсөтүүчү (выражаемый)–көрсөткүч (выражаемое) комплекси иреттүү коррелятивдик катышта мамилелерге кирип, тил бирдиктерин уюштуруусу мүмкүн болгон группалануучулар – категориялардын ичинде эң эле уюшулганы болуп, жабык жана иреттүү морфологиялык категорияларды пайда кылат.

Тил системасында грамматикалык маанинин уюштуруучулук орду кызыгарлык болгондуктан, өзүнүн жалпы абстрактуу табиятына, сөздүк маанилерине караганда, системалык мамилелерге бир топ ырааттуу биригишет (чынында, аларда бул ырааттуулукту байкоо мүмкүнчүлүгү кененирээк болот, себеби аларда сөздүн маанисин жекелештирип жиберүүчү денотативдик мазмун чектелген).

Грамматикалык маани жана анын билдирүүчү каражатынан түзүлгөн белги – грамматикалык морфема өзүнө окшоштор менен индивидуалдаштыруу жана методикалык өзгөчөлөнүштөрдөн дээрлик эркин болгон (өз ички-имманент табиятына карай) ырааттуу

корреляциялар чынжыры – парадигмаларды пайда кыла турган болсо, алар биз жогоруда белгилегендей, морфологиялык категориялар болот.

Морфологиялык категориялардын тил системасындагы системалык табияты – абдан так көрүнүп туруучу бөлүгү. Бул бир топ факторлор менен белгиленет:

-биринчиден, морфологиялык категория мүчөсүнүн орду бир гана өзүнүн категориялаштарына карата мамилелеринде болгон карым-катыш аркылуу ачылат;

-экинчиден, мына ушул карым-катыштар салыштырмалуу өзгөрбөс жана ырааттуу, карама-каршылыксыз болот;

-үчүнчүдөн, морфологиялык категориялардын мүчөлөрүнүн жалпы грамматикалык мааниси (мындай маани ар кандай категория үчүн таандык болсо да, морфологиялык категорияларда алардын орду башкачараак) жогорку даражадагы абстракция болуп, аз көлөмдөгү формаларга кеңири маани – милдеттик мүмкүнчүлүк бере алат ж.б.

Ошонун негизинде, биздин оюбузча, морфологияны тилдин системалык табиятын өзүнө ылайыктуу деңгээл катарында изилдөөгө, (традициялык «Сөз түркүмдөрү» термини аркылуу үйрөнүүчү системалар жана алардын морфологиялык табиятына тиешелүү көз караштарыбызды ишибиздин тиешелүү бөлүктөрүндө баяндайбыз) башка тилдик бирдиктерди изилдөөдө да зарыл болгон белгилүү натыйжаларды чыгарууга шарт түзөт.

1.3 Морфологияны система катары изилдөөнүн методологиялык негиздери жана жолдору

Ар кандай предмет өз объектисин изилдөөдө, анын ар бир өнүгүү процессинде, албетте, эки – эмпирикалык жана теориялык (рационал) баскычты чагылдырат. Эмпирикалык баскыч таанып- билүү теориясына негизделет. Айрыкча тил бирдиктерин үйрөнүүдө биз окуп же угуп жаткан ар бир тексттен алынган информация менен бирге, анын тил бирдиги катарындагы өзгөчөлүктөрү жөнүндө да маалымат алабыз. Бул маалыматтардын кайсынысы биринин алгачкы экендиги ушул мезгилге чейин чечилбей келе жаткан талаш - тартыштардын объектиси болуп эсептелет. Тилге тиешелүү алынып жаткан маалыматтар биздин тил жөнүндөгү эмпирикалык билимибиз болот. Бул билимдер ким тарабынан берилгени жана кабыл алынганы ошол мезгилдеги кырдаал-жагдай жана тексттин талабы (**интенция**) сыяктуу себептерге жараша тил бирдиги үчүн ал өтө ар түрдүү боло алат. Бул баскычтагы илим субъективдүү болуп, бир эле предмет жөнүндөгү маалыматты гана эмес, ага субъективдүү баасын да камтыйт. Бул баскыч аябай маанилүү

болгондуктан, ар кандай объектини, аны менен бирге тил бирдигин изилдөө да ушул баскычтан башталат. Аны четтеп өтүү эч мүмкүн эмес. Мунун бир катар себептери бар:

- биринчиден, так ушул баскычта изилдөөчү өзүнүн изилдөө объектисин табат;
- экинчиден, теориялык баскычтын пайда болушу үчүн эмпирикалык маалыматтар зарыл болот;
- үчүнчүдөн, теориялык баскыч өз натыйжаларын (корутундуларын) да эмпирикалык баскычта текшерет.

Эмпирикалык илимдер канчалык субъективдүү болбосун, алар объективдүү илимдер үчүн негиз болуп бере алат. (Методологические проблемы анализа языка, 1976, 294-б.; Э. Семанюк., 1978, Т. Хайруллаев, 1967.). Илимдин белгилүү баскычында эмпирикалык илимдер абдан өнүгөт, бирок илимдин белгилүү проблемалары өзүнүн жообун таба албайт. Демек, илим эмпирикалык гана жолдор менен өнүгө албагандыктан, изилдөөнүн жаңы жолу жана курал катары теориялык баскыч пайда болот. Жаңы баскычта материалдар топтолот, жалпыланат, проблемалардын сапаттык жаңы чечимдери ишке ашат, бирок бул баскычта да илимдин муктаждыктарын кандыра албай турган доор башталып, дагы жаңы теориянын зарылчылыктары келип чыгат ж. б.

Жогоруда белгиленгендей, теориялык баскыч эмпирикалык деңгээлге таянат, бирок өз кезегинде ага таянып, анын негизинде өсөт. Анткени эмпирикалык байкоо эч качан чындыкты толук ачып бере албайт. Теория өз кезегинде эмпирикалык баскычка ылайык келбеген анализ жолун колдоп, мазмунга жакындаштырат. Андан сырткары теориялык баскычка тиешелүү болгон анализ жолу объектини анын табыгый жашоо чөйрөсүнөн сырткары алып чыгат, схемалаштырат жана абстракциялайт. Жыйынтыктап айтканда, бул эки баскыч бири-бири менен тыгыз байланышта болгондуктан, бири экинчисиз жашай албайт.

Тил илиминде эмпирикалык жана теориялык илимдердин айырмалана башташынын жаңы этабы XX кылымдын башында башталган. Бул баскычтын башкы мүнөздүү белгиси тил менен кептин бири-биринен айырмаланышы болгон. Тил коомдогу руханий көрүнүш болгондуктан, коомдун бардык мүчөлөрү үчүн даяр жана жалпы пикирди түзүүчү курал жана методдордун жыйындысы болуп эсептелет.

Кеп тилдин жеке – материалдык жагы, ал чексиз, дайыма жаңыланып туруучу көрүнүш. (Ф. де Соссюр, 1977, 604-606 - б.; Лингвистический энциклопедический словарь, 1990, 604-606 - б.). Кеп эмпирикалык баскычтын, тил – теориялык баскычтын изилдөө объектиси. Бирок турмушта жок эле дегенде, илимий лексикада да «тил» кең маанилүү термин. Ошондуктан тил жана кепти жалпы атоо зарылчылыгын эсепке алып,

биз «тил» деген терминди жалпы атоо үчүн жана бул терминди коомдук, руханий теориялык таануу баскычтардын обьектиси үчүн колдонобуз. «Эс-акылында теорияны пайда кылуунун негизги шарты – жетиштүү көлөмдөгү фактылык материал жана белгилүү бир илимий метод болуп эсептелет», - деп көрсөтөт И. А. Бодуэн де Куртенэ.

Түркологияда фактылык материалдар жетиштүү топтолгон деп айтсак болот. Түрколог С. Н. Иванов бул маселеде: «Түркологиялык грамматикаларда сүрөттөө, инвентаризациялоо баскычын бүткөн деп эсептөөгө болот. Эми методологияга так ошондой эмпирикалык жана теориялык билимдерди айырмалоого негизделген теориялык изилдөөлөр аябай зарыл», - деп баа берген. Теориялык изилдөөлөрдүн таяна турган негизги базасы болгон илимий методология диалектика болуп эсептелет. Диалектика ааламдын динамикалык көрүнүшүн элестетүүчү илим катарында улам жаңыланып отурат. Бул илимдин маңызы ааламдын бир бүтүндүк экенин жана үзгүлтүксүз өнүгөөрүн түрдүү далилдер менен туюндурат. Ааламды түшүнүүнүн бул жолу ар түрдүү жана карама - каршы болуп көрүнгөн абалды бир-бирине бириктирет. Диалектика себеп-натыйжа, жалпылык –жекелик, мазмун жана форма сыяктуу категориялардын жардамы менен изилдөө жүргүзөт.

Тилдик аспектиде алганда, кеп менен ситуация жеке көрүнүш болот да, лингвистиканын милдети алардын себебин, жалпылыгын жана мазмунун тил каражаттары аркылуу аныктоо болуп эсептелет.

Бардык нерсенин жалпылык жагы болот. Жалпылыкты түздөн түз сезүү (байкоо) мүмкүн эмес, бирок аны байкоо мүмкүнчүлүктөрдүн негизги белгиси катары жекеликтен да объективдүү болот. Бирок ошол объективдүүлүк өзүнө гана тиешелүү болуп, алардын жеке, жалпы белгилери, мамилелери катары көрүнөт.

Ар кандай теория сыяктуу эле диалектика да өзүнүн принциптерине ээ болгондуктан, тил бирдиктерин диалектикалык жактан үйрөнүү дагы ушул принциптерге негизделет. Алардын биринчиси объективдүүлүк болуп саналат.

Объективдүүлүк реалдуулукту күзөтүүчү өздүк мамилесинен сырткары кандай болсо, дал ошондой, кайра жаңыртуу эсептелет. Объективдүүлүк субстанциалдуулук түшүнүгү менен тыгыз байланышта. Субстанциалдуулук үйрөнүлүп жаткан нерсенин биздин аң-сезимибизден сырткары өз алдынча экендигин билдирет. Нерсенин жеке өзүнө тиешелүү бөтөнчөлүктөрү үйрөнүүчүнүн ыктыярынан сырткары жашайт: «...предмет, чыныгы предмет, ал өз-өзүнчө жашайт; анда эмне бар болсо, анын өз мазмунуна карай башка предметтердин таасиринде болбостон эле абсолюттуу түрдө жашай берет». (Гегель). Башка предметтин таасири өзүнүн өзгөчөлүгүн көрсөтөт. Мындай таасирлерсиз

алардын бөтөнчүлүктөрү билинбейт. Предметтин мазмуну толук абстракциянын натыйжасында ачылат, чындыгында, аны байкоого болбойт.

Тил бирдигин үйрөнүүдө диалектиканын маңызын түзүп турган карама-каршылыктардын бирдигинин жана күрөшүү мыйзамынын орду өзгөчө. Ар бир предметтин жана процесстин жашоосун анын карама-каршы жактары белгилейт. «Карама-каршылыкты жалгыз жолуга турган кандайдыр ченемден тышкаркы көрүнүш деп эсептөөгө болбойт. Карама - каршылыкты абдан маанилүү мүнөздө таануу туура...». (Гегель, 1970, 66-б.)

Анткени карама-каршылык гана өнүгүүнү камсыз кылат.

Морфологиялык бирдикти диалектикалык жактан анализ кылуу анын мазмунунун бир беткей эместигин аныктайт. Бул тууралуу түркология боюнча жүргүзүлгөн бир катар изилдөөлөрдө тил бирдигинин мазмунунда мүнөзү ар түрдүү көрүнүштө болгон каршылыктар бар экендиги белгиленет. Айрыкча, ар кандай морфологиялык бирдик өзүндө белгилүү синтаксистик белгилерди да алып жүрөт; морфологиялык бирдиктер кеминде эки оппозитивдик катарды пайда кылат; алар мазмуну боюнча карама-каршы болуп, бул тилдин өз алдынча система жана обьективдүү реалдуулукту кайтаруу куралы катары арсар мүнөздө ишке ашкан абалды билдирет. ([Рец.] М. М.Мирзаев, А. Б. Абдуллаев, Э. Р. Киличев, Х. Г. Нигматов, 1975.-100 - б.; С. Н. Иванов, 1975, 77-91- б.).

Карама-каршылык тил бирдигинин мазмунун ажырымга алып келбейт. Мисалы, морфологиялык өзгөчөлүктөрдүн пайда болушу белгилүү синтаксистик мүмкүнчүлүктөрдү талап кылса, морфологиялык бөтөнчөлүктөр синтаксистик кубулуштарга мүмкүнчүлүк берет. Морфологиялык бирдик мазмунун жана жалпы маанисин ачуу анын мамилелерин көрсөтөт. Морфологиялык бирдик – тил системасынын элементи. Системанын элементи катары ал мамилелерден сырткары болбойт. Азыркы системалык-структуралык багыттын негиздөөчүлөрү тил бирдигинин мазмунун аныктоодо, тилдин мүнөзүн белгилөөдө мамилелердин ордуна өзгөчө көңүл бурушат. Айрыкча, Ф. де Соссюр: ... тилдин ар бир атайын алынган абалында бардык нерсе өз ара мамиледе тургандыгын белгилейт. (Ф. де Соссюр, 1977, 155 -б.).

Морфологиялык бирдик бир нече түрдөгү байланышта көрүнөт.

1. Парадигматикалык мамилелерде.

Бул мамилелер эки түрдүү бирдиктер менен болушу мүмкүн:

биринчиден, өз ара корреляцияда туруучу бирдиктер менен, (мисалы, *-лар* дын бирдик көрсөткүчү менен мамилеси);

экинчиден, окшош милдетти аткаруучулар менен – (жамдоо (*Гул* – *ыянт күрки*), анык көптүк – (*Учта гул берди*) билдирүү жолдору менен мамилеси).

2. Синтагматикалык мамилелерде.

3. Ички мамилелерде.

Байланыш, карым-катыш эң жакын коррелянттары менен морфологиялык бирдиктин мазмунун ачууда эң керектүү баскыч болот.

Айрыкча, көптүктүн көрсөткүчүн белгилөөчү жамдоо маанисинин өзүнө тиешелүү бөтөнчүлүгү нөлдүк көрсөткүчтү билдирүүчү жамдоо мааниси менен салыштырганда гана ачылышы мүмкүн. Салыштырабыз:

Өзбек тилинде: *Ү=итувчилар газетаси – ү=итувчи ьурури*

Кыргыз тилинде: *Мугалимдер газетасы – мугалим абийири.*

-лардык конструкцияда бөлүнүүчү өзгөчөлүк сезилип турат. Демек, -лар билдирүүчү жамдоо нөлдүк форма билдирүүчү жамдоодон мына ошол өзгөчөлүгү менен айырмаланат.

Же -лар билдирүүчү көптүктүн дагы бир өзгөчөлүгү окшош милдет аткарган абалдар менен салыштырганда көрүнөт:

Өзбек тилинде: *Гулларни келтирди – Бешта гул келтирди*

Кыргыз тилинде: *Гүлдөрдү алып келди – Беш гүл алып келди.*

-лардык абалдагы так эместик анык көптүктү көрсөткөн кийинки абал менен салыштыруу аркылуу ачылат.

Синтагматикалык мамиленин катары да белгилүү бир морфологиялык бирдиктин мазмунундагы кээ бир өзгөчөлүктөрүн ачып берет.

Мисалы, белгилүү лексика-семантикалык топтогу сөздөргө уланышы -лардын стилдик функция аткаруу мүмкүнчүлүгүн ачып берет.

Өзбек тилинде: *Кунгиллар (кунгиллари) тўъри келса.*

Тиллар (тилларим) ачишиб кетди.

Кыргыз тилинде: *Көңүлдөр (көңүлдөрү) туура келсе.*

Тилдер (тилдерим) ачышып кетти.

Экинчи мисалдагы –лар мүчөсү кыргыз тилинде эквивалентке ээ эмес. Анткени бул тилде жекелик түрү да көптүк маанисин бере алат.

Белгилүү морфологиялык бирдиктин ички мамилелеринин катары эң эле кызыктуу. Себеби так ушул кырдаалда предметтин экинчи ирет диалектикалык карама-каршы мүнөзү ачылат. Салыштырабыз:

Өзбек тилинде: *Синфимизда Гулноралар учта.*

Бизникига Гулноралар (Гулнора ва оиласи) келишиди.

Кыргыз тилинде: *Классыбызда Гулнаралар үчөө.*

Биздикине Гулнаралар (Гулнара жана үй-бүлөсү) келишти.

Бул эки учурда тең көптүктү көрсөтүп жатканы менен, биринчи абалда жөнөкөй, экинчисинде болсо реалдуулукка негизделген көптүк мааниси ишке ашырылган. Эң кичинекей морфологиялык бирдиктин маңызы да тепкичме - тепкич, муну менен бирге ар бир тепкичте да анын диалектикалык мамилелеринин катарын байкоо жолу аркылуу аныкталат.

Ар кандай предмет өзүнүн изилдөө методдоруна ээ жана анын илимий мүнөздө болушу зарыл. Предметтин бар болушу үчүн төмөндөгү үч критерийдин:

- 1) изилдөө объектисинин;
- 2) изилдөө методдорунун;
- 3) практика жана теориянын бирдигинин болушу зарыл жана ага

таянып изилдөө жүргүзүү туура болот.

Системалык лингвистиканын пайда болушу менен тилди изилдөө методдорун жаңылоо, өнүктүрүү зарылчылыгы туулду.

Тилчи окумуштуулар лингвистиканын тарыхында «метод» терминин ар түрдүү мазмунда чечмелеп келишкен. Алардын экөө кеңири таралган:

-биринчиден, изилдөө объектисине жакындыктын (подход) илимий жактан негизделген максаттуу багыты катарында, мисалы, тарыхый - салыштырма метод...

-экинчиден, изилдөө объектини анализдөө методу катарында, мисалы, дистрибутивдик метод...

Биздин изилдөөбүздүн багыты системалык жакындыкты (подход) көрсөтүү болгондуктан, биз төмөндө метод терминин экинчи мааниде колдонууну ылайык деп эсептеп жана морфологияны система катары изилдөө үчүн зарыл болгон методдордун минимумун белгилеп алмакчыбыз.

Алгачкы жана негизги метод карама-каршы коюу методу болуп эсептелет. Карама-каршылыкта туруу ар кандай предметтин жашоо шарты болуп саналат. Диалектиканын бул категориясы тил бирдиктерине да тиешелүү.

Лингвистикада системалуулуктун теориясын негиздөөчүлөрдүн бири Ф. де Соссюр бул маселени мындай ыкмада караган. «Тилде айырмачылыктардан башка эч нерсе жок» Ү Ф. де Соссюр 1997, 154-б.Ү деп белгилөө менен, ал айырмачылыктарды диалектикалык багытта түшүндүрөт. Диалектикалык айырмалоо жөнөкөй турмуштук айырмачылыктарда белгилүү мамилелерге негизделгендиги менен айырмаланат. Тил илиминде изилдөө объектисинин маңыз-маанисин аныктоо, алгач, анын түздөн-түз байкап билүүгө мүмкүн болгон жактарын, эмпирикалык мүнөздөгү касиеттерин ачуу жана объектинин өзүн материалдык субстанция катары кабыл алуу менен байланышкандыгы белгилүү, б. а. объектинин табияты анын субстанттык касиети аркылуу гана аныкталган.

Тилдин, тилдик материалдын айрым жеке элементтерин, фактыларын, субстанциянын гана бир бөлүгү катары кароо тилге материалдык-субстанттык мамиле кылуунун маңызын, тилдин субстанттык касиетин аныктайт. Тилдин материалдык элементтери алардын субстанттык табиятына мүнөздүү болгон белгилүү бир маанилүүлүк касиетке ээ болгондо гана тилдик элемент, тилдик кубулуш, тилдик бирдик милдет аткарышы мүмкүн. Белгилүү болгондой, Соссюр форма дегенде тилдин имманент мамилелеринин тизмегин түшүнгөн жана тилдин колдолунуш шарты деп жыйынтык чыгарган. Анын шакирттери бул көз карашты өнүктүрүп, конкреттештирүүнүн натыйжасында лингвистикага оппозитивдик анализ методун киргизишкен. Оппозиция түшүнүгү Прага лингвистикалык мектебинин өкүлдөрү тарабынан алгач фонология, кийинчерээк морфология жана тилдин башка ярустарында колдонула баштаган.

Оппозиция жалпы белгиге негизделген айырмачылык болуп саналат. Мындай жалпы белги болбосо, оппозиция жөнүндө сөз кылуунун да кажети жок, анткени башка айырмачылыктар жөнөкөй гана айырмачылык болуп, илим үчүн алар анчалык маанилүү эмес. Оппозициялар гносеологиялык, онтологиялык мааниге да ээ. Оппозициянын төмөндөгү түрлөрү бизге белгилүү:

1.Привативдик оппозиция. Мында оппозициянын бир мүчөсү оппозициянын белгисин анык алып жүрүүчү болуп, аны «маркерленген», «белгилүү», «күчтүү» деп атоо традициялары бар. Ал оппозиция үчүн негиз болгон белгини, алып жүрөт жана бул белгини көрүү же көрбөө мүмкүнчүлүгү менен оппозицияда болуучу экинчи – «маркерленбеген» , «белгисиз» , «күчсүз» деп аталуучу мүчөгө карама-каршы турат. Ошону менен бирге тилдин бүтүндүгүн жана системалуулугун камсыз кылып туруучу оппозициянын түрү катары так привативдик оппозициянын өзү экендигин белгилеп коюу зарыл.

Привативдик оппозиция методун колдонгон лингвисттердин бардыгы анын өз алдынча өзгөчөлүктөргө ээ экендигине жана кеңири үйрөнүү зарылдыгына көңүл бурушкан. Айрыкча, өз убагында А. В. Исаченко « ... Трубецкойдун системасындагы «даражалуу жана эквивалент оппозицияларында» жөнөкөй айырмачылыктар болорлугун, ал айырмалар эч кандай чочулоосуз эле привативдик оппозиция топторуна киргизилиши мүмкүн...» (У А. В. Исаченко, 1963, 39-56-б.) деп жазган.

Биздин байкоолорубуздун максаты – привативдик оппозициянын тилдин тизмегиндеги ордун жана өз алдынчалыгын көрсөтүү. Бирок бул өзүнө тиешелүүлүк анын көп жолугушу менен эмес, тил тизмегинин системалык үзгүлтүксүздүгү жана бүтүндүгүн камсыздап турушу менен белгиленет. Мисалы, түрк тилдеринде жекелик сандын белгилөөчүсү нөлдүк форманын жана көптүктүн белгилөөчүсү *-лардын* мамилелерин

алсак, «көптүктү белгилөө» белгиси -ларда бар, нөлдүк формада болсо жок. Бирок күчсүз мүчө күчтүү мүчө менен бирдей милдет аткара алат:

Өзбекче: *Китоблар уйи // китоб уйи*

Кутубхонага китоблар келтиришиди//

Кутубхонага китоб келтиришиди.

Кыргызча: *Китептер үйү // китеп үйү*

Китепканага китептер алынып келинди//

Китепканага китеп алып келишти.

Оппозициянын нейтрализациялоо мүмкүнчүлүгү привативдик оппозицияларды башка оппозициялардан айырмалайт жана ошону менен бирге тил бирдиктериндеги карым-катыштын үзгүлтүксүздүгүн камсыз кылат.

2. Эквиваленттик оппозицияларда оппозициянын мүчөлөрү тең укуктуу болуп, ар бири өз белгисине ээ. Аларды жөнөкөй айырмалар аркылуу салыштырууга болбойт. Себеби ушул эквиваленттик оппозициянын мүчөлөрү алып жүргөн белги оппозиция үчүн негиз болгон белгинин өзүнчө көрүнүшү болот: ама (ома) жана ана (она) лексемалары арасындагы оппозиция « тикеден тике кандаштык» белгисине негизделип ома (эркек жыныстуу туугандык), она (аял жыныстуу тикеден-тике туугандык) белгисине ээ.

3. Даражалуу оппозицияларда оппозициянын мүчөлөрү бир белгинин түрдүү даражасын көрсөтөт. Мисалы, «*дуруст-яхши-аоло*» -«*дурус-жакишы-эң жакишы*» - лексемалары карама-каршылыктын даражасы болуп, анын мүчөлөрү баалоонун оң (положительная оценка) белгисинин («=*уйи-меоңрий- ю=ори*» - «*төмөн-орто-жогору*») даражаларын билдирет. Оппозитивдик карым-катыштын дагы бир кызыктуу жагы – бир түрдөгү тил бирдиктеринин ортосундагы мамилелер түрдүүчө оппозициялар катарында каралышы мүмкүн. «Системанын конкреттүү шартынан ажыратып алынган бир оппозиция привативдүү да, даражалуу да болушу мүмкүн. Мисалы, [y] тыбышы менен [o] тыбышынын ортосундагы оппозиция жаактын ачылуу даражасы катарында алынса, привативдик оппозиция болот. Оппозициялардан бири жаактын ачылышынын «нөл» даражасы катарында каралат. Бул убакытта [y] «кең эмес», [o] болсо «кең», же [y] «кууш» [o] болсо «кууш эмес» формасында оппозицияда турат. Так ушундай белгиге караганда тил системасындагы [y]га салыштырмалуу кеңирээк (жарым кууш) үндүү [y]га көңүл бурулса, [y] менен [o] нун ортосундагы оппозиция даражалуу карама-каршылыкка айланат. Бул убакытта [y] жана [o] карама-каршылыктын чегара мүчөлөрү, ал эми [y] аралык фонема болуп калат. Демек, тигил же бул оппозициянын привативдүү, даражалуу жана барабар касиеттүү оппозиция катары бааланышы биздин оюбузга туура келет.

Бирок мындан тигил же бул оппозицияны белгилөө таза субъективдүү мүнөзгө ээ

деген корутунду чыгарууга болбойт. Тилдин системалык түзүлүшүнүн өзү жана анын функцияланышы көп учурларда карама-каршылыкты объективдүү жана так бөлүштүрүүгө мүмкүнчүлүк берет». (А. Нурмонов, Ш. Шахобиддинова, Ш. Искандарова, Д. Набиева, 2001, 16-17-б.).

Анализ бир гана лингвистикада эмес, башка көптөгөн илимдерди изилдөөдөгү эң активдүү методдордун бири. Анализ изилденген объектинин же анын мамилелерин майда бөлүктөргө бөлүп кароо болуп саналат. (Философский энциклопедический словарь, 1983, 23-б.).

Лингвистиканы изилдөөнүн бардык доорлорунда анализдин бардык жоболорунан пайдаланылган.

Системалык тил илиминде колдонулуп жүргөн анализ методунун ичинен дистрибутивдик жана компоненттик анализ ушул багыттары жана мазмуну менен бизди көбүрөөк ынандырат.

Логикалык жактан лингвистикалык анализдин бул эки түрү өз ара бирин-бири толуктайт. Дистрибутивдик анализ тил бирдиктеринин карым-катышын, компоненттик анализ мына ушундай байланыштарга негиз болгон ички мазмунун текшерет. Дистрибуция – тилдин айрым бирдиктеринин чөйрөсүн үйрөнүүгө багытталган метод. Ал эми бул методду тил илимине киргизген дескриптивдик тил илиминин өкүлдөрү тил бирдигинин лексикалык жана грамматикалык маанилерине көңүл бурган эмес. Бирок кийинчерээк дистрибутивдик анализ бир топ өнүккөн методго айланып, тил илиминин түрдүү ярустарында, ошондой эле семантикада да колдонула баштады. (Ю. Д. Апресян, 1966, 125 - б.).

Биздин изилдөөбүздө дистрибуциянын өзүнө тиешелүү орду бар. Түркологияда морфологиялык тизмектеги анын орду толук аныкталган эмес жана кандайдыр «түшүрүлүп калтыруулар» катарында бааланып келе жаткан бир топ маселелер бар. Мисалы, илик же табыш жөндөмөсүнүн мүчөсүнүн түшүп калышын карап көрөлү:

Өзбекче: *Мактабнинг боъи // мактаб боъи*

Уйни тозала // уй тозала

Китобнинг бети // китоб бети

Қўлнинг кири // қўл кири.

Қоғозни йиртма // қоғоз йиртма

Полоснинг гули // полос гули

Олманинг барги // олма барги

Эшикнинг ручкаси// эшик ручкаси

Портфелнинг қўлфи // портфел қўлфи

Кыргызча: *Мектептин багы // мектеп багы*

Үйдү жыйна // үй жыйна

Китептин бети // китеп бети

Колдун кири // кол кири.

Кагазды жыртпа // кагаз жыртпа

Паластын гүлү // палас гүлү

Алманын жалбырагы // алма жалбырагы

Эшиктин ручкасы // эшик ручкасы

Портфелдын замогу // портфель замогу

Бирок изилдөөбүздүн философиялык негизи болгон диалектика ар кандай сандык өзгөрүүлөр сапаттык өзгөрүүлөргө алып келет деп эсептебейт. Демек, бул жерде да кандайдыр сандык жана сапаттык өзгөрүү болору шексиз. Бирок бул өзгөрүүлөр кайсы даражада болот? Бир эле бирдиктин түрдүүчө вариантташуусубу же айрым бирдиктин практикалык жагыбы?

Дистрибутивдик анализ тилдин ушуга окшогон маселелерин изилдөөдө колдонулат: «Две текстовые единицы принадлежат одной и той же единице языка, если они находят в дополнительном распределении, т.е. никогда не встречаются в одних и тех же окружениях (текстовых, например, закрытый и открытый варианты фонемы [е] в словах «семья» и «месть»), или в свободном чередовании, т.е. встречаются в одних и тех же окружениях без различий в значениях (таковы окончание т.е. -ей и -ею в словоформах типа «землей» «землею»).

Две текстовые единицы принадлежат разным единицам языка, если они находятся в контрастном распределении, т.е. встречаются в одних и тех же окружениях, но с различием в значении (таковы звуки [т] и [д] в словах «том» и «дом») ». (Лингвистический энциклопедический словарь, 1990, 137-138-б.).

Морфологиялык бирдиктердин мазмунун ачып берүүдө компоненттик анализдин да өзүнө тиешелүү орду бар. Компоненттик анализ – тил бирдигинин маанисинин (семема) майда бөлүктөрүн семаларга бөлүү. Мындай анализ, бүтүндөй алып караганда, түшүнүү жана түшүндүрүү кыйын болгон фактыларды билдирет. Анткени, «Бүтүндүктүн баалуулугу анын бөлүктөрү менен, бөлүктөрдүн баалуулугу алардын бүтүн составындагы орду менен белгиленет ». (Ф. Де Соссюр, 1997, 160-б.).

Компоненттик анализ алгач лексикалык бирдиктерге салыштырмалуу колдонулган. Кийинчерээк тилдин ар кандай бирдигинин мазмунун ушундай бөлүктөргө ажыратууга боло тургандыгы белгилүү болду. Мына ушул бөлүктөрдүн, семалардын ар бири же анын түрдүү комбинациялары тил бирдигинин парадигматикасын жана

синтагматикасын белгилейт. Мындай карым-катыштар жогоруда көрсөтүлгөндөй, дистрибутивдик анализ методу менен аныкталат.

Жыйынтыктап айтканда, анализдин бул эки түрү бири-бирин толуктайт.

Морфологиялык изилдөөлөрдө жалгыз анализ гана эмес, ошону менен бирге, синтездин да тиешелүү орду бар. Ар бир кептик реалдашуу көптөгөн лингвистикалык факторлордун, ошону менен бирге, лингвистикалык эмес факторлордун комбинациясы болуп эсептелет. Лингвист эч болбогондо мына ушул комбинацияны белгилүү тил бирдигинин мазмунун аныктоо үчүн материал катары пайдаланат. Андыктан биринчи анализ зарыл. Белгилүү кептин реалдашуусунда анын мазмуну (зарыл болсо, изилдөөнүн максатына карай форма да) майда бөлүктөргө бөлүнөт. Бул операция жалгыз кептин реалдашуусунда гана эмес, бир катар окшош абалдарда ишке ашырылышы зарыл. Андан соң пайда болгон бөлүктөр бир топ ырааттуу жана кайталанган комбинацияларга бириктирилет, синтезделет. Ушул жол менен тил бирдигинин жалпы грамматикалык мааниси аныкталат.

Системалык-структуралык тил илиминин өкүлдөрүнүн бири И. И. Ревзин структуралык тил илиминин негизги белгилери катарында лингвистикалык моделдештирүү методун колдоого умтулган. Анын оюнча, так моделдештирүү жана тил бирдигинин белгилик мүнөзүнө туура келтирүүнү үйрөнүү жолу метод болуп эсептелет. (И. И. Ревзин, 1967, 18-б.). Модель – коомдук же табыгый реалдуулуктун аналогу, схемасы. Ушул аналог чыныгы обьектини үйрөнүү, башкаруу жана сактоо (айрыкча, эстөө) үчүн зарыл болушу мүмкүн. (Философский энциклопедический словарь, 1990, 382-б.). Түрк тилдеринин табияты моделдештирүү үчүн бир топ ыңгайлуу. Агглютинативдик формалар, флексивдик формаларга салыштырмалуу моделдештирүүгө көбүрөөк ыңгайлуу. Туурасы, агглютинацияны моделдештирүүдө чегаралардын бир топ ачыктыгы менен ыңгайлуу болот, бирок моделдештирүү, жалпысынан, ар кандай типологиялык мүнөздөгү тилге салыштырмалуу колдонула бериши да шексиз. Ошондой эле кийинки учурларда тил илиминде тилдин бардык бирдиктерин, анын өтө татаал структураларын (мисалы, сөз түркүмдөрдү) моделдештирүүгө тиешелүү көз караштар пайда болду. (И. И. Ревзин, 1967, 97-б.; Общее языкознание, 1972, 222-б.).

Морфологиялык категориялардын жогорку даражада түзүлгөн жабык структуралар экендиги, бул структуранын ичиндеги карым- катыштын ырааттуу корреляцияларга негизделгендиги аларды моделдештирүү мүмкүнчүлүгүн жогорку даражада экендигинен дарек берет.

Жалпысынан алганда, морфологияны система катары изилдөөдө жогоруда каралган методдордун ар бири зарыл жана алар бирин-бири толуктап турат.

II бөлүм. Грамматикалык маани жана форма

2.1. Грамматикалык маани жана форма түшүнүгүн аныктоо маселелери

Тилди ыраттуу система катары эсептөө, анын курулушун түзүүчү бирдиктерине болгон көз карашты өзгөрттү. Айрыкча, так мүнөздөмө берүү же байкоо жана анализдөө мүмкүн эместей көрүнгөн грамматикалык маанилердин тил системасындагы орду маанилүү экендиги көрүнүп калды. В. И. Солнцевдин оюна караганда:

« Грамматикалык маанилер өзүнүн түзүлүшүндө ички системалык таасирлерге лексикалык мааниге караганда көбүрөөк беришишет, ошон үчүн алар тилдин ички тартибин, кандайдыр система катарындагы курулушун камсыз кылат». (В. И. Солнцев, 1974, 9-б.).

Бир караганда, бул пикирде грамматикалык мааниге берилген баа бир топ аша чапкандай көрүнөт. Анткени грамматикалык маани эч качан пикир айтуунун обьектиси жана максаты боло албайт. Анын милдети изилдөөнүн негизги обьектиси жана максаты болгон лексикалык бирдиктердин иштетилишине көмөк берет десек болот. Грамматикалык маани сөздүн маанисин текстке жана шартка ылайыкташтырат. Мисалы, *китеп, уй, дептер* сөздөрүнүн грамматикалык маанилери түрдүү мазмундагы тексттерде түрдүүчө өзгөрө алат:

Өзбекче: *китоб-китобга-китобда- китобдан- китоблар-китобимиз;*

уй-уйга-уйда-уйдан-уйлар-уйимиз;

дафтар-дафтарга-дафтарда-дафтардан-дафтарлар-дафтаримиз

Кыргызча: *китеп-китепке-китепте-китептен-китептер-китебибиз;*

үй-үйгө-үйдө-үйдөн-үйлөр-үйүбүз;

дептер-дептерге-дептерде-дептерден-дептерлер-

дептерибиз ж. б. сыяктуу.

Ошондуктан « Алар сүйлөм аркылуу билдирилип жаткан пикирдин тутумундагы абалында көмүскөдө калат деп эсептелиши мүмкүн. Бул болсо, грамматикалык форманын маанисинин экспликациясын (ишке ашышын) татаалдаштыруучу себептердин бири». (С. Д. Кацнельсон, 1986, 155-б.).

Демек, ар кандай кептик конструкцияда грамматикалык маани бар болгону менен өзүнчө түшүнүк бербейт, лексикалык маанисин көмүскөсүндө калат. Адатта сүйлөөчү жана угуучу тилдик механизмден автоматтык түрдө пайдаланат. Тил бирдиктери

аракеттен четтеп өтүүгө мүмкүн болбогон грамматикалык маани бир гана лексикалык маанинин көмүскөсүндө калбайт, анын дээрлик тутумдук бөлүгүнө да айланат. Ошондуктан көптөгөн изилдөөчүүлөр лексикалык жана грамматикалык маанинин ортосуна абсолюттук чек коюуга болбостугун белгилешкен. (В. И. Солнцев, 1974, 10-б.).

Бирок илимий изилдөөлөр лексикалык жана грамматикалык маанинин ар бирин айрым-айрым өзүнчө үйрөнүүнү талап кылат. Бирок өз-өзүнчө иликтөө шарттуу жана нукура теориялык жактан изилдөөгө гана мүмкүнчүлүк берет. Тил бирдигинин мааниси, тилдик маани сүйлөмдө же текстте гана аныкталат, ошондуктан изилдөө бир топ татаалдашат. Белгилүү бир форманын маанисин аныктоо бир топ себептердин натыйжасында татаалдашат:

- изилдөөбүз көрсөткөндөй, берилген формада лексикалык жана грамматикалык маанилер бирге келип гана экспликацияланат;

- контекст жана конситуация белгилүү форманын бардык реализациясын жекелештирет;

- субъективдүү себептер да бар, ага тил илиминде лексикалык жана грамматикалык мааниге берилген бирдей классификациялоонун жоктугу мисал боло алат.

Биздин оюбузча, грамматикалык жана лексикалык маанилердин айкын мүнөздөмөсүнө ээ эместиги эң биринчи кезекте, туура чечимди табуу зарыл болгон проблема болуп эсептелет.

Грамматикалык жана лексикалык маанини бириктирип туруучу жалпылык да бар. Анткени экөө тең тилдин жашашын, колдонулушун жана аң-сезимде чагылдырылышын камсыз кылат. Бирок тилди аң-сезимде чагылдыруу мүмкүнчүлүгүнө жана обьектисине карай алар бири-биринен айырмаланат. Грамматикалык маани предмет, окуя жана белгилердин жалпылаштырылган бүтүндөй бир классы менен байланышса, лексикалык маани ага салыштырмалуу жекеликти билдирип, белгилүү предмет, окуя же белги менен байланышат. Грамматикалык маани предмет, окуя же белгилердин өзүн эмес, алардын арасындагы мамилелерди чагылдырат. Лексикалык маани сөздүн формалуу материалдык тарабы менен көрсөтүлсө, грамматикалык маани белгилүү сөздөрдүн ортосундагы мамиле – катыштарды билдирет. Лексикалык маани сөздүн формалдык – материалдык гана тарабын көрсөтсө, грамматикалык маани белгилүү сөзгө эмес, сөздөрдүн бүтүн классына тиешелүү болгон көрсөткүчтөрү бардыгы менен белгиленет.

Туюнтуунун объектисине жана формасына караганда, лексикалык маанинин маңызын ачып берүү бир аз жеңил. Тигил же бул сөздүн формалдык – материалдык тарабы менен туюнтулган предмет, окуя, белги жана башкалар жөнүндөгү кабарды сөздүк маани деп атоого болот.

Бирок, биздин негизги изилдөө обьектибиз болгон грамматикалык маани жөнүндө мындай жыйынтык чыгаруу үчүн төмөндөгү маселелерди чечип алганыбыз түүра болот.

Биринчиден, грамматикалык маанини билдирүүчү мамилелер кандай мүнөзгө ээ болушу мүмкүн?

Экинчиден, грамматикалык маанини туюнтуу кандай жол менен ишке ашат?

Грамматикалык маани, негизинен, тилдик жана тилдик эмес мамилени билдирет.

Тилдик мамилелер тилдин системалык структурасындагы ички өзгөчөлүктөрүнөн келип чыгат. Бул мамилелер обьективдүү реалдуулук менен байланышпайт. Ошондуктан ар бир тилде алардын аракети адегенде сүйлөөчүлөр үчүн түшүнүксүз болот. (Мисалы, Индоевропа тилдериндеги род (жыныс) мааниси, түрк тилдериндеги баяндоочтук көрсөткүчтөрү мааниси сыяктуулар). Мисалы, орус тилдүүлөр үчүн бир предмет жана бир нече предмет аракетин жеке формада берүү мүмкүнчүлүгү (*қуш сайради-қушлар сайради*) кандай түшүнүксүз болсо, түрк тилдүүлөр үчүн «*стол*» сөзүнүн мужской (*эркек*), «*парта*» сөзүнүн женский (*аял*) роддо болушу түшүндүрүүнү талап кылат. Бирок татаал жагы – сүйлөөчүнүн өзү да муну түшүндүрүп бере албагандыгында.

Тилдик эмес мамилелер жогорудагы лингвистикалык факторлорго караганда конкреттүүрөөк жана түшүндүрүү мүмкүнчүлүгү да көбүрөөк. Алар болмуштагы предмет, окуя жана белгинин ортосундагы мамилелерди чагылдырат жана мындай кубулушту байкоо жолу аркылуу грамматикалык мамилелерди түшүндүрүү мүмкүнчүлүгү жаралат. Буга мисал катары зат атоочтордун сан жана таандык, этиштердин чак жана жак категорияларын алсак болот. Обьективдүү реалдуулуктагы айрым «*китеп*» (*китоб*) «*мага*» (*менга*) тиешелүү болсо, бул байланыш сырткы байкоочу үчүн талашсыз. «*Китебим*» (*китобим*) деги *-им* мына ошол обьективдүү байланыштын көрүнүп турган мүмкүнчүлүгү болот. Бирок дайыма эле мындай боло бербейт. Ошондой эле тилдик эмес мамилелерди чагылдыруу үчүн башкалардан өзгөчөлөнгөндөй сезилген категориялардын бирдиктери да нукура тилдик мамилелерди көрсөтүп калышы мүмкүн. Түрк тилиндеги изафеттердин бир көрүнүшүнө мисал келтирели: *февраль ойи*, «*Манас*» *достони* (*феврал айы*, «*Манас*» *эпосу*) сыяктуу сөз айкаштарынын таандык мүчөлөрү тилдик байланыштарды көрсөтүү үчүн кызмат кылат. Ошондуктан тилдик жана тилдик эмес мамилени билдирүү негизине карай жасалган классификация салыштырмалуу болот. Же ал, же эле бул өзгөчөлүккө ээ болгон категориялар жолукпайт, тактап айтканда, кайсы өзгөчөлүгүнө ылайык классификация ишке ашырылышы мүмкүн. Демек, грамматикалык маани – тилдик жана тилдик эмес мамилелердин абстракттуу чагылдырылышы.

Грамматикалык маанинин көрсөткүчү - грамматикалык форма тил илиминде узакка созулган талаш-тартыштардын объектиси болуп калган. Ошондой болушу да мыйзамченемдүү кубулуш. Анткени маанини эч качан формадан ажыратып кароого болбойт. (И. В. Малцев, 1969, 96-б.). Грамматикалык форма тууралуу туура түшүнүк пайда болгондо гана грамматикалык маанинин анализинин жаңы мүмкүнчүлүктөрү ачылат.

Тил илиминде, айрыкча түркологияда, грамматикалык форманын алкагына бир гана морфологиялык көрсөткүчтөр киргизилет. Бирок алар грамматикалык маанини туюнтуунун эң эле активдүүсү (бардык тилдерде эмес) болуп саналат. Бирок ал жападан жалгыз метод эмес экендигин да эстен чыгарбашыбыз керек.

Белгилүү грамматикалык маанинин жеке өзүнө гана тиешелүү бөтөнчүлүгүнө карай аны көрсөтүү мүмкүнчүлүгү түрдүүчө болушу мүмкүн. Грамматикалык маанини түрдүүчө –лексикалык, синтаксистик, морфологиялык бирдиктер белгилейт. Грамматикалык маанинин тил системасындагы ордунун абалына карап, аны көрсөтүү мүмкүнчүлүктөрү да кеңейе берет: «Тил мүмкүнчүлүгүндө болгон бардык каражаттарды пайдалануу менен өз алдына койгон максатына ылайык так маанини билдирүүгө умтулат». (А. М. Пешковский, 1956, 48-49-б.). Тил үчүн белгилүү грамматикалык маанини көрсөтүүдө чегара жок. Тил ярустар аралык же ярустар ичиндеги чекти кабыл албайт. Грамматикалык маанини түрдүү ярус бирдиктери да көрсөтө алышы мүмкүн. Фердинанд де Соссюр тил бирдиктерин группалаштырууда формага гана эмес, алардын милдети менен мазмунуна да өзгөчө басым коюлуп ошонун натыйжасында гана ал рационалдуу болорун белгилеген. Тил бирдиктери жалгыз гана формага эмес, мааниге, жадагалса бир гана мааниге негизделген абалда да ассоциативдик мамилелерге кире алат. Алардын бардыгын топтобой жана салыштырбай туруп, тилдин системасы жөнүндө толук элестетүү мүмкүн эмес. (Ф. де Соссюр, 1977, 168-173-б.). А. М. Пешковскийдин ою боюнча: «Лингвисттин милдети белгилүү маанинин кандайдыр бир фактыда ачуу гана эмес, ар түрдүү болушуна карабай, ушул маанини көрсөтүүчү бардык кубулушту табуу болуп эсептелет. (А. М. Пешковский, 1956, 49-б.). Белгилүү маанини көрсөтүүдө өз алдынча грамматикалык форманын жалгыз курал болуп калышы тилде дээрлик жолукпай турган кубулуш.

Жеке алынган грамматикалык маанини көрсөтүүдө гетероген грамматикалык формалардын колдонулушун изилдөө тил илими үчүн жаңы кубулуш эмес. Бирок алардын өз ара мамилелерин изилдебей туруп, алардын ар бири жөнүндө да толук маалымат алууга болбойт. Анткени бир эле грамматикалык маанини билдирүүнүн бир канча ыкмасы бар. Ошолордун ичинен алардын ар бири үчүн бирөөнү тандап алуу менен

колдонула турган жагдай болушу шексиз. Себеби так мына ушундай жагдайдын болушу грамматикалык форманын жашоосу менен шартташкан.

Тил өтө үнөмчүл, так система болгондуктан, бири-биринен тап-такыр айырмасы жок эки форманы сактабайт. Мисалдарга көңүл буралы. Түрк тилдеринде көптүк санды билдирүүнүн бир нече жолу бар экендиги белгилүү.

Өзбек тилинде: *Бола- ҳаёт беағи.*

Бешта болам бор.

Болалар кулғуси оламни тутсин.

Кыргыз тилинде: *Бала-жашоонун тиреги.*

Беи балам бар.

Балдардын кулкүсү ааламды тутсун.

Жогорудагы үч түрдүү ситуацияда бир бала жөнүндө сөз болбогону белгилүү. Бирок алар билдирип жаткан көптүктүн мааниси бири-биринен айырмаланат. Биринчи фразада көптүктүн мааниси жалпыланып берилди: чексиз, анык эмес, бирок бир бүтүн көптүк. Экинчиде болсо көптүк сан анык. Ал эми үчүнчүсүндө көптүк сандык жактан аныкталбаса да биринчи фразадагыдай тотал эмес. Үчүнчү фраза менен биринчини салыштырганда биринчи фразадагыдай чексиз эмес. Анда чегара жана бөлүнүү сезилип турат.

Бул үч форманы салыштырганда жана ар бирин жеке-жеке изилдегенде байкалбаган жактары ачылат.

Гетероген мүнөздүү формалардын бир түрдүү маани билдиришин анализдөө маселесинде бир топ этияттык менен мамиле кылуу керек. Мындай «бир түрдүүлүк» шарттуу болуп, ар бир форма өзүнүн стратификациялык белгилерин сактоого умтулат. Ошонун натыйжасында аларды жалгыз категорияга киргизүү жөнүндө сөз болушу мүмкүн эместигин белгилеп өтүү абзел. (Бирок белгилүү функционалдык-семантикалык алкактарга топтоо мүмкүн. Кийинки мезгилдерде мындай алкактыкка арналган өтө көп изилдөөлөр жаратылган болсо да, грамматикалык алкактык өзгөчөлүгү азыркыга чейин так ачылып бериле элек).

Бирок муну менен бирге, жогоруда белгиленгендей, алардын мазмунун ачуу жолу өз ара салыштыруудан келип чыгат.

Жыйынтыктап айтканда, грамматикалык маани тилдик жана тилдик эмес мамилелердин абстракттуу жана жалпыланган жыйынтыгы, ал эми аны билдирүүнүн ар кандай жолу грамматикалык форма болуп саналат. Бирок ар кандай грамматикалык форма бир гана өз ярусташтары менен гана категориалдык мамилелерге кирет. Түрдүү

ярус бирдиктеринин өз ара мамилелери категориядан ирирээк бирдигин, алкакты (поле) уюштурат.

2.2. Грамматикалык маани жана форманын

диалектикалык табияты

Философиянын жалпылык жана жекелик жөнүндөгү категориялары адегенде жогорку даражадагы абстракция, нукура илимий мүнөздөгү түшүнүктөрдөй сезилет. Бирок инсандын коомдогу, жадагалса, кадыресе турмуш жашоосундагы да зарылчылык жалпылык жана жекеликти аныктоо менен түздөн-түз байланышкан.

Таануунун илимий теориясында аталган категориялар, кубулуштар жана алардын ички имманенттик негизи – мазмунду айырмалоонун мааниси теңдешсиз, б. а., так ушундай айырмалоону сезүү илимий жактан таануу болуп эсептелет. Эмпирикалык таануу жеке окуяларга багытталса, илимий таануу алардын себеби, мазмуну, жалпылыгына багытталат. Тилдердин ар кандай бирдигинин биз изилдөө жүргүзүп жаткан бөлүгү кепке тиешелүү. Бирок теориялык, илимий лингвистиканын милдети мына ушундай жекеликтер – кептик кубулуштардын көмүскөсүндө калган, андоого мүмкүн болбогон жалпылыкты табуу болуп эсептелет. Грамматикалык маанини талдоодо мындай анализ жолу кандай натыйжаларды берет?

Жекеликтин анализи аң-сезимибиз аркылуу ишке ашырылгандыктан, ал бир топ конкреттүү. Мисалы, кээ бир грамматикалык форманын жекелик мамилелерин аныктоо үчүн аны байкоо гана жетишет. Бирок биз белгилеген «конкреттүүлүк» салыштырмалуу түшүнүк катары эсептелет. Анткени инсандын сезими предметтин мазмунун толук аңдай албайт. Ар кандай кептик классификация бүтпөгөн бойдон калат. Айрыкча, изилдөөгө алынган ошол грамматикалык форманын он чакты маанисинин аныкталышы, анын он биринчи же он экинчи маанилери да ишке ашышына тоскол боло албайт. Жекеликтин классификациясы барган сайын майда-чүйдөсүнө чейин кеңейип бара берет. Мисалы, лингвист улам жаңы маалыматтарга, булактарга ээ болот, классификация процессинде түрдүү усул, ыкмаларды колдонот, изилдөөчүлөрдүн саны көбөйөт. Бирок булардын эч кимиси бизди жалпылыкка жакындаштыра албайт. Жалпылыкты ачууда бир эле курал – бул инсандын аң - сезими. Жалпылыкты табуу үчүн жекеликтин тутумунда болгон, бирок түшүнүү – эмпирикалык изилдөөнүн натыйжасы болуп саналып, башка жекеликтер менен пайда болгон синтездин артындагы белгисиз мазмун бөлүкчөлөрү изделип табылат жана жалпыланат.

Грамматикалык мааниге кайтсак. Талдоого алынып жаткан грамматикалык белгилүү форманын ар бири конкреттүү колдонулушунда ишке ашып жаткан

грамматикалык маани синтагматикалык жана айрым парадигматикалык мамилелердин таасиринен түрдүүчө болуп өзгөрөт. Мисалы, бир эле жөндөмөнүн маанисин карап көрөлү. Чыгыш жөндөмөсүн билдирүүчү маанилер көп түрдүү болушу мүмкүн:

Өзбек тилинде: *Бола – асалдан ширин* – =иңслаш маеноси.

Инакдан күйлак кийиб – материал маеноси.

Үндан түртни айриди – бутун - =исм маеноси.

Кыргыз тилинде: *Бала – балдан таттуу* – салыштырма мааниси.

Жибектен көйнөк кийип – материалдык мааниси.

Ондон төрттү кемитти – бүтүндүн бөлүк мааниси.

Мындай маанилик катарды дагы да кеңейтүүгө мүмкүнчүлүк бар. Ушулардын баары чыгыш жөндөмөсүнүн маанисиндеби? Албетте жок. Мунун себеби жөнөкөй. Эгерде бир жөндөмөнүн ушунча мааниси болсо, анда тилдин коммуникациялык актысы үчүн бул бүт бойдон жараксыз болуп калар эле. Инсан мындай ар түрдүүлүктү эсинде сактап кала албайт. Ошондуктан инсан тилден эркин пайдаланса, ушул түрдөгү жеке грамматикалык маанилерди коштоп турган жалпы грамматикалык маанинин болушу шексиз.

Түркологиянын тарыхында жалпы грамматикалык мамилелерди изилдөөгө арналган иликтөөлөр XX кылымдын экинчи жарымынан башталган. (С. М. Иванов, 1969, 200-б.; Х. Г. Нигматов, 1989; Ш. Шахабиддинова, 1993, 11-20-б.). Тил система болгондон кийин, анда структуралык мамилелер өз алдынча орун алышы анык. Мунун натыйжасында жалпы грамматикалык маанини ачуу жеке грамматикалык маанилердин түрдүү мамилелерин пайда кылуу аркылуу ишке ашырылат. Тилдик бирдиктердин, айталы, белгилүү бир грамматикалык форманын колдонулушунун бардыгын аныктоо мүмкүнчүлүгү жок. Бирок окшош кептик шарттарда ишке ашуучу типтүү жагдайлар бар экендиги анык жана так, мына ушуларды топтоо жана мамилелерди аныктоо мүмкүнчүлүгү бар. Биздин традиция боюнча жеке грамматикалык маани деп аташыбыз, чындыгында, ушундай өз алдынча грамматикалык маанилер менен шартталгандыгын көңүлдөн чыгарбашыбыз керек.

Жалпы грамматикалык маани жогорку даражадагы абстракция катары жеке грамматикалык маанилердин мамилелер тизмегин камтыйт. Демек, аны ачуу үчүн мына ошол мамилелерди аныктоо керек болот.

Тилдин бирдиги кеминде эки түрдүү мамиледе болушу белгилүү. Бул мамилелерди, жалпысынан, морфологиялык бирдиктерге салыштырмалуу караган элек. Жеке грамматикалык маанилер да мына ошондой мамилелерде, б. а., жогоруда белгиленгендей, парадигматикалык мамилелерде турат. Жеке грамматикалык маанинин мындай мамилелери гетерогендик мүнөздө болуп, биринчиден, башка жеке

грамматикалык мамилелерге, экинчиден, өзү таандык болгон тилдин бирдиги ырааттуу корреляцияга кирүүчү башка бирдиктердин (жакын ырааттуу алмашынуучу коррелянттар – категориядаштардын болушу, шексиз, себеби тилдин бирдиги категорияда жашайт) жеке грамматикалык маанилерине, үзгүлтүксүз корреляцияга кирүүчү жанаша тилдин бирдиктери (үзгүлтүктүү коррелятивдүү мамилелерде туруучу жандаш тил бирдиктеринин да бардыгы бир топ кеңири таралган. Себеби белгилүү грамматикалык категориялар көбүнчө мейкиндик же функционалдык - семантикалык категориялар тутумуна кирет) жеке грамматикалык маанилерине мамилелерин камтыйт.

Синтагматикалык мамилелерде болсо тил бирдигинин мамилелер тизмегин жалгыз синтагматикада чагылдыруусун байкоо мүмкүнчүлүгүнө ээбиз. Ошону менен бирге тил бирдиктерин салыштыруу үчүн да алардын синтагматикалык мамилелерин пайда кылуу зарыл болот.

Жогорудагы мисалга кайрылалы. Чыгыш жөндөмөсүнүн биз тандап алган жеке грамматикалык үч маанисинин көмүскөсүндө калган жалпы грамматикалык маанини табуу үчүн, аларды адегенде өз ара, анан башка жөндөмөлөрдүн жеке грамматикалык маанилерин коштоп келүүчү тилдик бирдиктерин (мисалы, жандоочтор) жеке грамматикалык маанилерге салыштыруу керек болот. Кийин анын синтагматикалык мамилелери аркылуу алынган натыйжалар текшерилет жана аныкталат. Грамматикалык маани менен абдан тыгыз байланышкан грамматикалык форманын жалпылыгы менен жекелигинин анализи кандай болот? Жалпы грамматикалык форма барбы же жокпу? Философиялык көз караштан бул суроого жооп берүү кыйын эмес. Себеби форма жана мазмун бири-биринен ажырабайт. Анткени жалпы грамматикалык маани болгондон кийин, жалпы грамматикалык форманын да болушу шексиз. Бул жерде, бир караганда, анчалык проблемалуу сезилбегени менен дагы бир жагдай бар. Жеке грамматикалык форманын бар экендиги эч кандай күмөн туудурбайт. Анткени биз аны баамдайбыз, ал биздин аң-сезимибизге ачык чагылат. Бирок бир эле форманын түрдүүчө маани менен байланышын негиздеп берүү бир аз татаалыраак.

Чыгыш жөндөмөсүнүн биз мисал келтирген жеке грамматикалык үч мааниси бир форма менен берилип жатабы? Маани берип, байкоо жүргүзсөк, бул жерде контекст жана конситуациянын ролу өз алдынча экендиги байкалат. Белгилүү жеке грамматикалык форма билдирип жаткан жеке грамматикалык маанилер анын өзүнөн гана келип чыкпайт. Ар кандай жекелик сыяктуу эле кептик бирдиктер – жеке грамматикалык маани жана жеке грамматикалык формалардын айкындыгы үстүртөн болуп, абстракттуу жана чеги аныкталбаган болот.

Жеке грамматикалык форма анык болбосо, жалпы грамматикалык форманын мүнөзү кандай? Идеалдуу мүнөзгө ээ болгон жалпы грамматикалык маанинин формасы негизинен барбы? Бул суроого жооп табуу үчүн диалектикага кайрылуу керек. Диалектикада бардык нерсенин аракетте болушу жана алар бир бүтүндүктү түзө тургандыгы айтылат. Ал эми ошол ар кандай бүтүндүк майда бөлүкчөлөрдөн куралган. Ошол сыяктуу эле жалпы грамматикалык маани да бүтүн, ал да майда бөлүктөрдөн түзүлгөн. Мына ушул жагдайды философиялык жактан алып караганда, жалпы грамматикалык форманын бар экендиги шексиз. Бирок анын мазмуну кандай? Бул суроого жооп берүү бир топ татаал. Мунун бир канча себептери бар:

-биринчиден, биз эч качан жалпы грамматикалык маанини толук байкай албайбыз, демек, анын формасын да байкоо мүмкүнчүлүгү, жалпы жонунан, жок;

-экинчиден, биз жалпы грамматикалык маанини бөлүктөргө ажырата да албайбыз. Ошентсе да жеке грамматикалык маани бир канча жалпы грамматикалык маанилеринин бөлүктөрүнөн синтезделет. Демек, жалпы грамматикалык маанини байкоо мүмкүнчүлүгү болбосо, жалпы грамматикалык форма жөнүндө кандай пикир айтуу же аны кандай кылып аныктоого болот?

Биз бул проблеманы чечүү үчүн дагы диалектикага кайрылалы.

Диалектика бүткүл дүйнөнү ажырабаган бир бүтүндүк система катарында карайт. Ошону менен бирге мазмун жана форманы да: «Форма мазмунга кандайча байланышат деген суроо болбойт. Акыры ал мазмундун өз сапаты, ага тиешелүү болгон жекелик сапаты» Ү Гегель, 1971, 77-б. Ү экендиги белгилүү.

Жогоруда жеке грамматикалык маанини ачуу жолдору жөнүндө сөз кылган элек. Ушул жол менен ачылган жалпы грамматикалык маани өз ичине жалпы грамматикалык форманы да камтыйт. Мисалы, чыгыш жөндөмөсү сан жана тангыч көрсөткүчтөрүнөн кийин келип, этишке багыныңкы позицияда туруп, аракеттин башталышынын локалдуу маанисин көрсөтүүчү образ зат атооч (кең мааниде) дагы жалпы грамматикалык мааниге ээ болсо, (чыгыш жана башка жөндөмөлөрдүн жалпы грамматикалык мааниси атайын параграфта каралат) анын жайгашуу позициясы (сан жана таандык мүчөлөрүнөн кийин) жана акустикалык образы (-дан) бир бүтүндүктө анын жалпы грамматикалык формасын түзөт.

Жалпы грамматикалык формада акустикалык образ анчалык маанилүү эмес. Айрым ушундай жалпы грамматикалык формалар бар жана алар бир канча акустикалык образдар менен байланышат, ошону менен бирге алардын өз ара айырмасы жалгыз мына ушундай образдардын айланасында болот. Мисалы, өзбек тилинде буйрук ыңгайдын формалары да ушундай мүнөзгө ээ.

Кыргыз тилинде фонетикалык варианттар көп. Бирок биз алардын бардыгын бир жалпы грамматикалык формага топтоп анализдейбиз жана ыңгайлуу болуш үчүн «чыгыш жөндөмөсү», «негизги мамиле» сыяктуу терминдерин пайдаланабыз.

2.3.Морфологиялык категория жана анын составдык бирдиктери

Азыркы лингвистиканы категория түшүнүгүсүз элестетүүгө мүмкүн эмес. Категория термини философиялык жактан алганда, объективдүү реалдуу көрүнүш жана аны сезүү фундаменталдуу түшүнүктөрдү камтыйт. Аристотель доорунан баштап категориялардын катарына мазмун, форма, сапат, көлөм, чак, мекен, себеп, натыйжа ж. б. киргизилип келинген. Категория философтор тарабынан адамдын турмушту жана өзүн билүүгө болгон умтулуусунун натыйжасы катары анализденген. (Философский энциклопедический словарь, 1983, 251-б.)

Категория түшүнүгү башка илимдерге философиядан өткөн болсо да, ар бир илимдин өзүнө тиешелүү бөтөнчүлүгүнө карай ал белгилүү өзгөрүүлөргө дуушар болгон.

Таануу теориясынын категориялоо жолу да кеңири таралган жана анын бир нече мыйзамдары бар. Өз убагында Аристотель да «Проблеманы чечүү үчүн аны талдоо жана классификациялоо зарыл», - деп бекеринен белгилебеген.

Кайсы бир категорияга кирүү – ар кандай илимдин жашоо шарты. Бул кубулуш тил бирдигине да тиешелүү. Ар кандай тил бирдигинин белгилүү категорияга кириши шарттуу жана анык. Кээ бир формалар (мисалы, атоочтук, анык мамиле) белгилүү категорияга кирбегендиги, анын бир гана категориялык белгисинин изилдөөчү үчүн белгисиз экендигин көрсөтөт.

Лингвистикада категория термини эки түрдүү колдонулат:

-биринчиден, белгилүү тил бирдиктеринин группасынын маанисинде (жөндөмө категориясы, сөз түркүмдөрү категориясы...);

-экинчиден, белгилүү тил бирдигинин маанисинде (атооч жөндөмө категориясы, илик жөндөмө категориясы...). Бир караганда мындай эки түрдүү колдонуу бири- бирине карама-каршыдай сезилсе да же бирөөнү тандап алуу зарылчылыгы бардай сезилсе да, мазмун жактан караганда, алардын эки түрдүү колдонулушунун зарылчылыгы да, жалпылыктары да бар.

Категория түшүнүгү адам же аң-сезим, же туюу сыяктуу бири - бирине салыштырмалуу алынган белгилүү бирдиктер группасын топтойт. Жөндөмө категориясында мындай «топтун» өзгөчөлүгү даана байкалат, ал эми (тагыраак айтканда,

бириаз талаш болсо да), «табыш жөндөмөсүндө» бул өзгөчөлүк анчалык байкала бербейт. Бирок табыш жөндөмөсүнүн түрдүүчө колдонулушу жана бул колдонулушту ишке ашыруучу түрдүү маанилери ага салыштырмалуу да категория терминин жокко чыгара албайт. Бирок табыш жөндөмөсүнүн ишке ашышы речтик кубулуш болот да, белгилүү речтик категориянын уюштуруучусу болушу мүмкүн. Табыш жөндөмөсү тил бирдиги катарында тилдик (тил деңгээлине тиешелүү) жөндөмө категориясынын тутумуна кирет. Ошонун натыйжасында тилдик категориялар тууралуу сөз болгондо, биринчи типтеги колдонуулар туура болот.

Тилдик категориялар эң эле ар түрдүүчө болушу (синтаксистик, лексикалык, фонетикалык...) жөнүндөгү көз караштар жаңыдан эле пайда боло калган жок. Ал көз караштарга так ушул морфологиялык категориялар негизги объект болуп келе жатат. Айрыкча өзбек лингвистикасында да синтаксистик жана лексикалык категориялар жөнүндө бир катар изилдөөлөр пайда болгонуна карабай, «грамматикалык категория», «морфологиялык категория» терминдери дээрлик дублет катарында колдонулат. Мунун бир канча себептерин көрсөтүүгө болот. Ошону менен бирге сунушталып жаткан синтаксистик, лексикалык жана башка категорияларды ажыратуу критерийлери жана составдык бөлүктөрү, муну менен бирге, өз ара мамилелери жөнүндө биротоло ырааттуу теориялык жактан негизделген анализ жок. Бирок кеңири изилденген деп эсептелүүчү морфологиялык категориялар да бүт бойдон классификацияланган дегенге болбойт. Ошондуктан морфологиянын теориясы үчүн: «Морфологиялык бирдиктерди белгилүү топторго – парадигмаларга бириктирүү жана аныктоочу белгилерин тактоо, бир парадигма менен экинчи парадигманын ортосундагы мамилени көрсөтүү, алардын жалпылыктары менен айрымачылыктарын белгилөө башкы милдет болуп саналат». (А. Нурмонов, Ш. Шахобиддинова, Ш. Искандарова, Д. Нурманова, 1998, 7-10-б.).

Биздин оюбузча, тилдик категорияларды айырмалоо жана квалификациялоо морфологиялык категорияларды аныктоонун критерийлерин жана классификациялоонун негиздерин аныктоодон башталышы керек. Мунун төмөнкүдөй себептерин көрсөтүүгө болот: морфологиялык категориялар – жогору даражада иштелген система. Аларга тиешелүү категориядагы өзгөчөлүктөрдү даана байкоого болот. Ошону менен бирге, жогоруда айтылгандай, так ушул морфологиялык категориялар бир топ кеңири изилденген жана алардын мазмуну, ыгы жагынан да башка категорияларга караганда бир топ алгылыктуу түзүлгөн.

Морфологиялык категорияларды ажыратууга тиешелүү анализдер төмөнкүлөрдү көрсөтөт:

1.Морфологиялык категорияларды классификациялоо критерийлери толук иштелбеген.

2.Бул критерийлердин ар бири өз алдынча ырааттуу анализге алынган эмес.

3.Морфологиялык категориялардын составдык бөлүктөрү жөнүндө түрдүү чаташуулар бар (синтетикалык, лексикалык бирдиктерди эске албай жалгыз категорияга топтолгон абалдар учурайт) ж. б.

Акыркы жылдары түркологияда морфологиянын жогоруда көрсөтүлгөн проблемаларын чечүүгө арналган түрдүү изилдөөлөр кеңири колго алынгандыгын атайын белгилеп өтүү керек. ҮХ. Г. Нигматов, 1989; В. Г. Гузев, Д. М. Насилов, 1985; С. Н. Иванов, 1969. Ү. Бирок морфологиялык категорияларды ажыратуу жөнүндөгү көз караштар толук түзүлдү дешке болбойт. Чындыгында эле, түрк жана орус лингвистикасында аныктоо критерийлерин ырааттуулук менен бири - биринен азыктандырып өнүктүрүү жокко эсе.

Адатта категорияларга « ... классификациялоо кандайдыр синтаксистик же семантикалык белгилерге карата ишке ашырылат. Категориялаштыруучу белги тикедентике семантикалык, синтаксистик же жалпы категориалдык («категориалдык» же «жалпы категориалдык» сапаты, көбүнчө сөз түркүмдөрүнө тиешелүү болуп эсептелет) болушу мүмкүн», - (Лингвистический энциклопедический словарь, 215-216-б.) деп көрсөтүлөт. Демек, категорияларга топтоштурууда көрсөтүлгөн белгилердин бири же (жана эмес) экинчиси колдонулушу мүмкүн. Мындан башкача көз караштар да жок эмес.

Мисалы, И. Г. Милославский морфологиялык категорияларга ажыратууда: «... сөз формасынын маани элементтеринин анализинен ушул элементтерди алып жүрүүчү жалпы белгилерди аныктоо; андан грамматикалык ... деп моюнга алуу мүмкүн болгон жалпы белгилерди аныктоо, сөз формасында ушул белгилерди көрсөтүүчү конкреттүү маанилерди аныктоо жана ошол конкреттүү маанилерди көрсөтүүчү каражаттарды аныктоо...» (И. Г. Милославский, 1981, 24-25-б.) деген баскычтарын көрсөтөт.

Биздин оюбузча, бул баскычтарды төмөнкүчө элестетүүгө болот:

1.Жеке маанилерин аныктоо.

2.Жалпы маанилерин аныктоо.

3.Жалпы грамматикалык маанилерин (бир бүтүн категория үчүн) аныктоо.

4.Жеке грамматикалык маанилерин (ар бири башка-башка реалдашуу үчүн) аныктоо.

5.Ушул маанилерди уюштуруучу формаларды аныктоо.

Өз алдынча далилденбеген болсо да, 1-4- баскычтарда «семантикалык», акыркы бешинчи баскычта формалдык принцип эске алынганы байкалат.

И. Г. Милославскийдин ушул пикири орус лингвистикасында кеңири таралган жана түрк лингвистикасына да күчтүү таасир тийгизген морфологиялык категорияга жалпы мааниге ээ болгон бири-бирине салыштырмалуу алынуучу формалардын жыйынтыгы (А. В. Бондарко, 1979, 10-11-б.) катарындагы көз караш менен далилденет. Ушул көз карашта «жалпы маани» (семантикалык багыт) жана салыштырмалуу алынуучу «формалардын» (формалуу багыт) өз алдынча орду бар. Морфологиялык категорияларды ажыратууда мына ушундай эки – семантикалык жана формалдуу критерийлер, албетте, эске алынышы зарыл деген корутундуга келсек болот.

Семантикалык критерийлердин негизинде жалпы бир грамматикалык маанини ажыратып көрсөтүүчү формалар аныкталат. Формалдуу критерийдин негизинде болсо анализденип жаткан тилдин грамматикалык – морфологиялык өзгөчөлүгүнөн келип чыккан, бир категорияга топтолушу мүмкүн болгон формалар тандалып алынат.

Ошондой эле А, В, С, Д... n бирдиктери бир жалпы грамматикалык маанинин чөйрөсүнө бириккенде, ар бири атайын алынган бирдик ушул жалпы грамматикалык маанинин бир бөлүгүн көрсөтөт жана А, В, С, Д... формалары формалуу гана пропорционал болгондо, аларды морфологиялык бир категорияга бириктирүүгө болот.

Салыштырма багыттын пайда болушу тил илиминде морфологиялык категорияларды үйрөнүүнүн жаңы баскычы болуп калды. Салыштырма-тарыхый лингвистиканын көрүнүктүү алгачкы өкүлдөрү тилдердин окшош жактарын түшүндүрүүдө мисалдар аркылуу лексика менен фонетикада ишенимдүү далилдесе да, салыштыруунун негизин морфологиялык категориялар уюштуруарын жакшы түшүнүшкөн. Айрыкча, салыштырма-тарыхый лингвистиканын негиздөөчүсү Ф. Бопп: «Биз биринчи кезекте байыркы Индия тилинин жакталыш системасы менен таанышуубуз жана ага салыштырмалуу грек, латын, герман жана фарсы тилдериндеги жакталышты карап чыгышыбыз зарыл. Муну менен биз алардын окшоштугун табабыз, ошондой эле, жөнөкөй тил организмдин династиялуу жана ырааттуу бөлүнүшүн байкайбыз», - деп айткан. Ү Н. А. Кондрашов, 1979, 41-б.Ү. Өзү да этиштин флексияларын карап чыгып, ал тилдердеги окшоштуктардын кокустук эместигин, алардын бирдей грамматикалык – морфологиялык системага ээ экендигин далилдеген.

Түрк тилдерин салыштырып изилдөөдө да алардын жалпылыгы так морфологияда даана байкалгандыгын көрүүгө болот.

Муну кыргыз жана өзбек тилдеринин мисалында алып карасак: үндүү фонемалар – эки тилдин айырмалуу жактарын көрсөтүүчү фактор. Өзбек адабий тилинде алты үндүү фонема (а, и, о, у, э, ү) бар. Өзбек тилинен өзгөчөлөнүп, кыргыз тилинде 14 үндүү фонема бар,

алардан сегизи кыска: *а, ө, о, и, ы, у, ү, э*; алтоо созулма үндүү: *аа, оо, өө, уу, үү, ээ*.

Кыргыз тилинде фонемалар дагы экиге бөлүнөт:

1. Ичке (жумшак) - созулма үндүүлөр: *ээ, үү, өө*.

2. Жоон - созулма үндүүлөр: *аа, уу, оо*.

«Азыркы өзбек адабий тилиндеги үндүүлөр аралык (индифферент) – жоон - ичкелиги (жумшактыгы) менен айырмаланбаган тыбыштар болуп эсептелет». Ү. Х. Г. Нигматов, 1992, 18-б. Ү. Албетте, жалпылыктар, окшоштуктар болгону менен адабий тилдин өнүгүнөн алганда, үндүү фонемалар, жогоруда көрсөтүлгөндөй, бири - биринен айырмаланат.

Б. А. Серебренников жана Н. З. Гаджиевалардын ою боюнча, түрк баба тилинин вокализми төмөнкүдөй көрүнүштө болгон:

Кыска: *а, э, о, ө, у, ү, ы, и*.

Созулма: *аа, ээ, оо, өө, уу, үү, ыы, ии*. (Б. А. Серебренников, Н. З. Гаджиева, 1986, 8-б.).

Бир системадан эки түрдүү фонетикалык катар түзүлгөн. Тилдин табыгый өнүгүшүнүн өзүнө тиешелүү эрежелери фонетикалык системанын өнүгүшүндө ар түрдүүлүккө алып келет. Бирок морфологиялык катардын өнүгүшүндө бүтүндөй башка мыйзамдарды да байкайбыз. Кыргыз жана өзбек тилдеринин кийинки өнүгүшүндөгү ички критерийлерин салыштырсак бабатилден калган бирдей морфологиялык категориялардын бар экени байкалат. Буга жөндөмө категориясын мисал катары көрсөтүүгө болот. Түрктөрдүн бабатилинде жөндөмө категориясынын өзүнө тиешелүү өзгөчөлүктөрүнүн көп экендигин Б. А. Серебренников жана Н. З. Гаджиева түрктөрдүн бабатилиндеги төмөнкү жөндөмөлөр аркылуу далилдешет: *бош келишик (-); тушум келишиги (-ы // -и; ыь // -иь); жүналиш келишиги I (-а // -а), жүналиш келишиги II (қа- // кааааа); жүналиш келишиги III (-ра // -ра; -ры // -ри; -ары // ари; - ьары // чари); жүналиш келишиги IV (-н); чиқиш-үрин келишиги (-та // -тэ; -да // -дэ), восита келишиги (-ын // -ин), биргалик келишиги (-лы: ь // ли: ь; -ла // лэ; -лан // -лэн), экватив (-ча // -чэ).*

Мына ошондой түрдүү системада кыргыз жана өзбек тили жалпысынан, бардык эле түрк тилдеринде (жалгыз якут тилинде башка түрк тилдеринен айырмалануучу лингвоареалдык өзгөчүлүгү бардыгы байкалат) алты мүчөлү жөндөмө бар экени аныкталды.

Өзбек тилинде **бош** жөндөмө (-), **қаратқич** жөндөмөсү (-нинг), **тушум** жөндөмөсү (-ни), **үрин** жөндөмөсү (-да), **жүналиш** жөндөмөсү (-га), **чи=иш** жөндөмөсү (-дан); кыргыз тилинде **атооч** жөндөмөсү (-), **илик** жөндөмөсү (-нын,), **барыш** жөндөмөсү (-га), **табыш** (-ны), **жатыш** жөндөмөсү (-да), **чыгыш** жөндөмөсү (-дан) ...сыяктуу.

Эки тилдеги жөндөмөлөрдүн мазмуну жана алардын жалпы грамматикалык мааниси бирдей. Бул эки тилдеги жөндөмөлөрдүн негизги милдети тил бирдиктерин бири-бирине байланыштырышында, эки тилде тең жөндөмө мүчөсүн кабыл алган сөз – багыныңкы абалда да, багындыруучу абалда да келе алат. Сүйлөм мүчөлөрүн, мисалы, аныктоочту же толуктоочту айырмалайт. Буларды *а, б, в, г, д* аркылуу шарттуу белгилесек болот.

Өзбекче	Кыргызча
---------	----------

А. Уйни супирмоқ // Үйдү шыпыруу

Б. Ишга кетмоқ // Жумушка баруу

В. Ҳамма далага // Бардыгы талаага

Г. Уйнинг томи // Корунун тамы

Д. Телефонда гапирмоқ // Телефондо сүйлөшүү.

Морфологиялык категориялардын бул өзгөчүлүгү бир канча факторлор менен белгиленет:

1. Морфологиялык категориялар, жалпысынан, тил категориялары катарында өзүнүн жогорку даражада түзүлгөндүгү жана жабыктыгы менен өзгөчөлөнүп турат.

2. Морфологиялык категорияларга башка тилдердин таасири анчалык тийбейт.

3. Морфологиялык категориялар белгилүү тилдин өзүнө тиешелүү өзгөчөлүгүн көрсөтөт жана ошонун натыйжасында, тилдердин тектештигин көрсөтүүчү эң эле ишеничтүү фактор болот.

Морфологиялык категория тилдин системалык белгилерин даана көрсөтүүчү область жана аны бир тилдин айланасында, салыштырма аспектиде изилдөөдө окшош тилдин өзүнө тиешелүү жана универсалдык белгилерин ачып берүүдө теңдешсиз материал болууга жарамдуу.

Категория термининин мааниси тил илиминде ар түрдүү болгону менен, лингвистикалык жактан да, философиялык жактан да категорияны жалпы көрүнүшкө ээ болгон тил бирдиктеринин жыйындысы катарында кароого болот. Анткени бул жыйынды ички мамилелердин негизинде курулат. Жалпысынан алганда, ар бир материянын мазмунун ачып берүү анын мамилелер системасынан сырткары боло албайт. Демек, мазмун – бул түз курулган мамилелердин системасы. «Кээде чексиздин чектүүгө кантип өтүү маселесин философиянын негизи деп эсептешет. Иш жүзүндө бул маселе алардын байланышын аныктоодон турат». (Гегель, 1970, 219-б.).

Тил бирдиктеринин мазмуну, жашоо шарты өз ара карым-катышта боло турган байланыштар менен белгиленет. Тил бирдиги бири-бири менен карым-катышта болбосо, ал анда жашай албайт. Жаратылышында агглютинативдүү жана синтетикалык тилдерге

кирген түрк тилдеринде грамматикалык маани берүүнүн негизги методу аффиксация, ал эми грамматикалык маани берүүнүн негизги каражаты синтаксистик - морфологиялык форма болуп эсептелет.

Жогоруда белгиленгендей, тил бирдиктеринин жашап турушун белгилүү карым-катыш камсыз кылгандыктан, алар жашоо шартында системалык өзгөчөлүктөрүн сактоо үчүн, албетте, ырааттуулук менен парадигматикалык карым-катышта турушу керек. Мындай парадигмалар категорияны түзөт. Кээ бир изилдөөчүлөр белгилүү бир категориянын пайда болушу үчүн жалгыз форма гана жетиштүү деп эсептешет. Мисалы, белгилүү түркологдор В. Г. Гузев, Д. М. Насиловдордун пикиринде: «...категория бир жалпы грамматикалык маани менен байланышкан формалардын кандайдыр тобунан түзүлгөн болушу да мүмкүн, бирок өзүнүн жеке маанисине ээ болгон автономиялуу форма түрүндө да кездешиши мүмкүн». (В. Г. Гузев, Д. М. Насилов, 1985, 159-б.). Андай болсо, алардын пикиринче, түрк тилдеринде, мисалы, сан эмес, көптүк категориясы жөнүндө кеп кылуу туура болот. Нөлдүк форма бирдикке эмес, жалпысынан алганда, көлөмдүк түшүнүктүн жоктугунан кабар берет. Бир эле бул категорияда эмес, жалпысынан, ар кандай категорияда физикалык белгинин жоктугу категориалык маанинин да жоктугун билдирет деп эсептешет жана аны категория катарынан чыгарып жиберешет. Мындай пикир эки тараптуу төмөндөгүдөй дискуссияны пайда кылган:

-биринчиден, философиялык жактан алганда, жалгыз нерсе категорияны пайда кыла албайт;

-экинчиден, лингвистикалык жактан да белгилүү бир тил бирдигинин мааниси анын өзүнөн эмес, парадигматикалык байланыштардан улам аныкталат. Айталы, кандайдыр көрсөткүч, чынында эле, «автономиялуу» болуп, башка тил бирдиктери менен парадигматикалык мамиледе турбаса, ал тил системасы үчүн же «рудимент» болот, же болбосо анын категориалык-парадигматикалык мамилелеринин системасын аныктай албайбыз.

Дискуссиянын философиялык жагына көз карашыбызды жогоруда айтып өттүк. Лингвистикалык багытта да бул боюнча талаш кыйладан бери уланып келе жатат. Өткөн кылымдын ортолорунда тил илиминин эң көрүнүктүү илимпоздору бул маселеге өзгөчө бир жактуулук менен карап, өз пикирлерин билдиришкен. (Д. А. Штелинг, 1959, 55-64-б.; А. В. Исаченко 1963, 39 - 56-б.). Мисалы, А. В. Исаченко мындай деп жазат: «Грамматикалык маани парадигматикалык контекстте ачылат. Ар кандай «тышкы физикалык кубулуш» жоктугун десигнатор катары колдонуунун мүмкүнчүлүгү бар экендиги дал ошондон». (А. В. Исаченко, 1961, 29-б.).

Нөлдүк көрсөткүчтөрдүн категориалык белгилерге ээ же ээ эместигин конкреттүү категориялардын мисалында улам байкоого болот. Алардын мындай мүчөлөрүн категориянын катарына киргизилишинин ыраатуу эместигин негизги далил катары келтиришет. Атап айтканда, «Түрк тилдеринде нөлдүк мүчөнүн грамматикалык формалардын парадигмасына кириши системалуу түрдө эмес. Бул форма таандык категориянын парадигмасына киргизилбейт, бирок, жөндөлөт (атооч жөндөмө). Мындай болушу мүмкүн эмес. Атооч жөндөмөнүн нөлдүк аффикси жөндөмөнүн жоктугун, жеке сандын көрсөткүчү деп аталган нөлдүк суффикс болсо, сан маанисинин жоктугун көрсөтөт». (В. Г. Гузев, Д. М. Насилов, 1985, 158 -б.). Иш жүзүндө да ушундайбы? Чынында, атооч жөндөмөнүн нөлдүк формасы изилдөөдө бир топ кыйынчылыкты пайда кылат. Грамматикалык каражаттын жоктугу форманын орундарын аныктоодо (бар же жок экендигине карабастан) тоскоолдук кылат. Жөндөмө категориясынын милдети сөздөрдү өз ара байланыштыруу болгондуктан, бул өзгөчөлүк байкалбаган учурда жөндөлүш чөйрөсүнөн чыгаруу зарыл болот. Бирок атооч жөндөмөнүн колдонулуш чөйрөсү кеңири экендиги бул ишти кыйла татаалдаштырат. Сөздүн тутумунда атооч жөндөмөсү негизги жана багыныңкы позицияларды ээлейт:

Өзбек тилинде багындыруучу (хоким) позицияда:

чиройли гул, баланд бино

(Уйимизда чиройли гуллар сони кўпайди. Баланд бинолар шахримизнинг кўркига кўрк кўшиб турибди.)

багыныңкы (тобе) позицияда:

катта идиш, қизи Гули, ўғли Рустам

(Қизи Гули мактабда ўқийди. Ўғли Рустам ишга боради)

Кыргыз тилинде: багындыруучу позицияда :

кооз гүл, бийик имарат

(Коробуздо кооз гүлдөрдүн саны көбөйдү. Бийик имараттар шаарыбызга көрк кошуп турат.)

багыныңкы позицияда:

чоң идиш, кызы Гули, Уулу Рустам

(Кызы Гули мектепте окуйт. Уулу Рустам жумушка барат)

Кызматчы сөз менен бирге келгенде, сүйлөмдүн ичиндеги милдети күчөйт.

Тактооч милдетинде: өзбек тилинде: *кун сайин*;

(У бизнинг күз үнгимизда кун сайин сүлиб борар эди.)

кыргыз тилинде: *күн сайын*.

(Ал биздин көз алдыбызда күн сайын солуп барат эле.)

Толуктооч милдетинде: өзбек тилинде: *укам билан*;

(*Мактабга укам билан бораман*)

кыргыз тилинде: *иним менен*.

(*Мектепке иним менен барам*).

Ошондой эле атоочтун функционалдык-семантикалык жактан бир топ кеңири болуш мүмкүнчүлүгүнө тиешелүү жаңыча көз караштар да пайда болууда. Өзбек илимпозу профессор Ш. Шахабитдинованын оюна караганда, жөндөмөлөрдүн белгисиз колдонулушу деп аталуучу учурда да атооч жөндөмө колдонулат. (Ш. Х. Шахабитдинова, 2001, 99-103-б.). Анын бул пикиринде негиз бар сыяктуу. Предметтин формасы жана ал аткаруучу милдеттин ортосунда байланыш бар экендигин тилчи илимпоздор дайыма белгилешет. Тил бирдигинин тутумундагы өзгөрүүлөр кокустук эмес, кандайдыр закон ченемдүүлүккө баш иет. Традициялык лингвистиканын өкүлдөрү да «белгисиз колдонулуулардын» белгилүү колдонулуулардан конситуативдик шартталуу маанисинин өзгөчөлүктөрү жана методикалык белгилери боюнча айырмаланарын айтып келишкен». (С. Давлетов, С. Кудайбергенов, 1980, 67-б.).

Белгилүү болгондой, тил бирдиктерин бир позицияда колдонуунун мүмкүнчүлүгү жок. «Белгилүү» жана «белгисиз» деп аталган учурлар бир жөндөмөнүн ар түрдүү варианты болуп эсептелсе, алардын бир эле позицияда колдонулушун кандай түшүндүрүүгө болот:

Өзбек тилинде: *уй тозаладим - уйни тозаладим*.

Эрталаб пылесос билан уй (уйни) тозаладим.

Китоб ўқидим-китобни ўқидим.

Бугун кечгача китоб (китобни) ўқидим.

Кыргыз тилинде: *үй тазаладым - үйдү тазаладым*.

Эртелеп пылесос менен үй (үйдү) тазаладым.

Китеп окудум-китепти окудум.

Бүгүн кечке (китеп) китепти окудум.

«Белгисиз» колдонуу, «түшүп калуу» деп көрсөтүлүп жаткан учурлар «белгилүү» колдонулуулардан мазмундук жактан да айырмаланат, бул болсо, алардын өз алдынча эки көрүнүш экендигин далилдөөчү дагы бир жагдай. Мисалы, салыштырабыз:

өзбек тилинде: *қиз сочи - қизнинг сочи*;

кыргыз тилинде: *кыз чачы - кыздын чачы*.

Биринчи мисалда (*қиз сочи*) анык эместик, жалпылык, экинчи мисалда болсо, конкреттүүлүк оттенкасы бар. Бул оттенка, эки мисалдагы маани өзүнө жараша контексттердин семантикасын камсыз кылат:

Өзбек тилинде: *Қиз - бир қиз.Қиз сочи бир қиз.*

У қизнинг сочи калта қирқылган эди.

Кыргыз тилинде: *Кыз - жалгыз кыз. Кыз чачы бир топ.*

Ал кыздын чачы кыска кыркылган эле.

Бул тууралуу системалык структуралык лингвистиканын көрүнүктүү өкүлү В. М. Солнцевдин пикири чоң мааниге ээ. Анын айтуусунда, материалдык турпат (же анын жоктугу – нөлдүк көрсөткүч) бир идеянын тил системасында калыптанышы жана башкаларынан айырмаланышы үчүн керек болот. «Маани» (значение) деп аталышы үчүн бул идея конкреттүү форма менен туруктуу байланышта болушу зарыл. Ошондуктан өз ара материалдык жактан айырмаланган бирдиктер абсолюттук окшош болуусу мүмкүн эмес. (В. М. Солнцев, 1977, 44-47-б.).

Жыйынтыктап айтканда, жөндөмөлөрдүн «белгисиз» варианты эмес, атооч жөнүндө айтуу туура болот. Атоочтун ролу бул жагдайда абдан кеңейип кетет. Ал сүйлөмдүн бөлүктөрүндө да, түркүмдүк чектелүүгө да дуушарланбайт, дээрлик бардык жөндөмөлөр менен бир функцияда келе алат.

Бирок атооч жөндөмөсү катыша албаган жагдайлар да бар. Бул түшүнүктүү, анткени мындай учурларда атооч жөндөмөсү менен башка жөндөмөлөрдүн ортосун айырмалап турган зоналар болот. Ш. Шахабитдинова атооч жана башка жөндөмөлөрдүн релевант зонасын көрсөтүүчү 3 факторду келтирет:

1.Байланышып жаткан сөздөрдүн контакт - дистант жайгашкандыгы (конструктивдик фактор).

2.Башка жөндөмөлөргө тиешелүү маанинин ситуативдик зарылдыгы (коммуникативдик фактор).

3.Байланышкан сөздөрдүн түркүмдүк өзгөчөлүктөрү (Ш. Х. Шахабитдинова, 2001, 102-б.).

Жыйынтыктап айтканда, атооч жөндөмөнүн өзүнө таандык функционалдык - семантикалык өзгөчөлүктөрүн жана релеванттык белгилерин, анын жөндөмө категориясынын өзүнчө бир категорианты боло алышын далилдейт.

Дагы бир ошондой полемиканын обьектиси болгон сан категориясынын нөлдүк мүчөсүнүн да морфологиялык тизмекте белгилүү орунга ээ боло алышын же боло албастыгын аныктоо үчүн анын эң жакын коррелянты - *лар* менен болгон карым-катышына көңүл буруу зарыл болот. Нөлдүк көрсөткүчкө ээ болгон бирдик формасы

-лар туюндурган маани (шарттуу түрдө көптүк мааниде) өтө маанилүү конситуативдык зарылчылык болсо да, аны менен орун алмаша алат. Бул болсо, алардын варианттуу эместигин билдирет:

Өзбекче: *Бизникида турли гуллар ўсади.*

Бизникида турли гул ўсади.

Кыргызча: *Биздикинде ар кыл гүлдөр өсөт.*

Биздикинде ар кыл гүл өсөт.

Эгер нөлдүк форма, кээ бир түркологдор көрсөткөндөй, сандык жактан айырмасыз болсо, мындай орун алмашуулар коммуникация процессинде кыйынчылыктарды да жаратат.

Нөлдүк форманы морфологиялык категориялардын катарынан чыгарууну жактоочулардын дагы бир пикиринде, нөлдүк форманы билдирип жаткан маани контексттен келип чыгат. (В. Г. Гузев, Д. М. Насилов, 1971, 98 -б.). Иш жүзүндө нөлдүк форма гана эмес, башка материалдык формалардын да маанисин аныктоо контекстти талап кылат. Белгилүү форма белгилүү бир маанини белгилүү контекстте көрсөткөн учурда, ошол маани контексттен келип чыкпагандыгын, контекст ага ушундай реализациялоо үчүн мүмкүнчүлүк бергендигин көрсөтөт. Контекст бир гана мүмкүнчүлүктү берет. Тил бирдигинин онтологиялык маңызын көрсөтпөйт жана өзгөртө албайт. Демек, нөлдүк форма сандык маанини билдирген контекстте келсе, ал ушул маанини билдирүүгө онтологиялык жактан негизделүү менен сандык категориянын мүчөсү боло алат.

Морфологиялык категориялардын тутумуна тиешелүү дискуссияларга (мындай дискуссиялар ар түрдүү болуп, дагы өзүнчө изилдөөлөрдү талап кылат) карата көз карашыбыздын натыйжасы катары буларды айтууга болот.

Корутунду

Морфологияны теориялык жактан изилдөө диалектиканын жалпылык жана жекелик, бүтүндүк жана бөлүк, мазмун жана кубулуш категорияларынын аракетине тиешелүү мыйзам-ченемдерге ылайык негизделет.

Морфология – тилдин системалык табиятын так, анык айкындоочу каражат. Типологиялык жактан агглютинативдик тилдердин тобуна кирген түрк тилдеринде морфологиянын жалпы эле тил структурасында ээлеген орду жогору экендиги белгиленди.

Биздин изилдөөлөрүбүздүн максаты морфологиялык категориялардын тарыхый өнүгүү жолун кароо эмес. Бирок морфологиянын система мүчөсү катарында ички системалык мамилелерге өтө бай экендигин түрк тилдеринде түрдүү тарыхый өнүгүү (диохрандук) жолуна карабай, окшош морфологиялык категориялардын түзүлүшүндө көрүнүшү биздин изилдөөбүздүн жыйынтыгынан да белгилүү болуп калды.

Биз жогоруда айтып өткөндөрдү эске алып, морфологиянын түрдүү бөлүктөрүнө тиешелүү өзүбүздүн изилдөөлөрүбүздү төмөнкү принциптердин негизинде жүргүздүк:

1. Морфология – бүтүн бир система, ал майда системаларды бириктирип турат.
2. Ар кандай морфологиялык формалардын мазмуну (противоречивой двойственный) карама-каршы, өзгөрмөлүү. Бул ага бир катар оппозициялардын катарына кирүү мүмкүнчүлүгүн берерлиги анализденди.
3. Ар кандай тилдин бирдиги, ошону менен бирге морфологиялык бирдик белгилүү категорияга кире тургандыгы мурун айтылган пикирлерге таянуу менен жаңы ойлор, чыгарылган жыйынтыктар аркылуу толукталды.
4. Морфологиялык категориялардын айланасында алардын борбору, алкак (поле) түзүлөрү аныкталды.
5. Морфологиялык алкактын (поле) борборунда морфологиялык категориялар турбаса, морфологиялык белгилери ачык болгон башка бирдиктер турарлыгы аныкталды.

Фойдаланилган методологик адабиётлар

- 1.Каримов И.А. Ўзбекистон мустақилликка эришиш оstonасида. Т.: 2011.
- 2.Каримов И.А. Амир Темур ҳақида сўз.- Т.: Ўзбекистон,1996. - 62 б.
- 3.Каримов И.А. Ўзбекистон XXI аср бўсағасида: хавфсизликка таҳдид, барқарорлик шартлари ва тараққиёт кафолатлари.- Т.: Ўзбекистон, 1997. - 326 б.

Адабияттардын тизмеси

1. Абдувалиев И., Садыков Т. Азыркы кыргыз тили. Морфология. – Бишкек: «Айбек» фирмасы, 1997.- 294 б.
2. Абдувалиев И. Кыргыз тили. (Морфология боюнча лекциялар курсу) – Бишкек: ЖЧК «Айат», 2003.-213 б.
3. Абдувалиев И. Азыркы кыргыз тили. Морфология боюнча лабораториялык иштер. –Бишкек: ЖЧК «Элпек», 2002.-68 б.
4. Абдурахмонова М. Туркий тилларда эгалик категорияси // Ўзбек тили ва адабиёти. - 2001.-№3. -21 б.
5. Ахматов Т. К. Кыргыз тилин иликтөөнүн абалы жана кезектеги маселелери жөнүндө. Түркологиялык изилдөөлөр.– Бишкек: Технология, 2001. -97- б.
6. Ахматов Т. К., Мукамбаев Ж. Азыркы кыргыз тили: Фонетика. Лексика. – Фрунзе: Мектеп, 1978. -176 б.
7. Аширбаев Т. Язык романа «Сломанный меч» Т. Касымбекова: Автореф. дис... канд. филол. наук. –Фрунзе, 1990.–19 б.
8. Аъламова М. Ўзбек тилидаги феълларда нисбат категорияси. - Тошкент: Б.и. 1992.-141 б.
9. Грамматика киргизского языка. Ч. 1. Фонетика и морфология.-Фрунзе, 1987.
10. Гузев В. Г., Насилов Д. М. Конкретно – предметное значение имени существительного как зона релевантности категорий числа и определенности – не определенности // Сов. тюркология. -1971.-№5.–С. 92 – 102.
11. Гузев В. Г., Насилов Д. М. К понятию грамматической категории (В свете фактов тюркской морфологии) // Тюркское языкознание: Материалы III Всесоюз. тюркол. конф. –Ташкент, 1985. –С.156-161.
12. Гузев В. Г., Насилов Д. М. К интерпретации категории числа имен существительных в тюркских языках //Вопр. языкознания.-1975.-№3.–С. 98– 111.
13. Давлетов С., Кудайбергенов С. Азыркы кыргыз тили. Морфология. -Фрунзе: Мектеп, 1980.-78 б.

14. Давлетов С., Мукамбаев Ж. Турусбеков С. Кыргыз тилинин грамматикасы. 1 бөлүм. Педагогикалык окуу жайлары үчүн.-Фрунзе, 1982.
15. Дербишева З. К. Функциональная грамматика русского и киргизского языков. – Бишкек: Изд- во Кыргызско-Российского Славянского университета, 2003.-145 с.
16. Дербишева З. К. Теоретические основы сопоставительной грамматики русского и киргизского языков: Автореф. дис. ... д-ра филол. наук. – Бишкек, 2001. - 50 с.
17. Дешериева Т. И. Лингвистический аспект категории времени и его отношения к физическому и философскому аспектам // Вопр. языкознания.- 1975. -№2.– С. 111 – 117.
18. Кошгарий Махмуд. Туркий сўзлар девони (Девону лугатит - турк) Т. 1. – Тошкент: Фан, 1960.-499 б.
19. Кошгарий Махмуд. Туркий сўзлар девони (Девону лугатит - турк) Т. 2. – Тошкент: Фан, 1961.-427 б.
20. Нигматов Х. Г. Функциональная морфология тюркоязычных памятников XI - XII вв. – Ташкент: Фан, 1989.-192 с.
21. Нурмонов А. ва бошқалар. Ҳозирги замон ўзбек адабий тилидан таблицалар. Андижон, 1985. -176 б.
22. Нурманов А., Расулов Р. Ўзбек тили жадвалларда. –Тошкент: Ўқитувчи, 1993.-184 б.
23. Нурмонов А. Ўзбек тилшунослиги тарихи. – Тошкент. 2002. – 228 б.
24. Ўзбек тили грамматикаси. Т. 1. –Тошкент: Фан, 1975. –610 б.
25. Ўзбек тили грамматикаси. Т. 2. –Тошкент: Фан, 1975. – 560 б.
26. Ўзбек тилининг изоҳли луғати. Т. 1. – М.: Рус тили, 1981. – 631с.
27. Ўзбек тили назарий морфологиясининг асосий тамойиллари / А. Нурмонов, Ш. Шаҳобиддинова, Ш. Искандарова, Д. Нурманова // Ўзбек тили ва адабиёти. 1998.-№2 -Б. 7-10.
28. Ўзбек тилининг назарий грамматикаси. Морфология / А. Нурмонов, Ш. Шаҳобиддинова, Ш. Искандарова, Д. Набиева.– Тошкент: Янги аср авлоди, 2001. -161 б.